3

J. Jõgewer

Eesti keele grammatika

III. aasta

PH
609
J64
1919
v. 3
c. 1
ROBA

„Odamehe“ kirjastus — Tartus, 1920

J. Jõgewer

Eesti keele grammatika

III. aasta

„Odamehe" kirjastus — Tartus, 1920

Eesti K.-Ü. „Postimehe“ trükikoja trükk, Tartus.

LIBRARY
AUG 15 1995
UNIVERSITY OF TORONTO

Sisu.

Lhk.

Sõnade tuletus. Nimisõnad.

1. Tuletuslõpp -e 1
2. „ -i, -u 4
3. „ -k 7
4. „ -dik, -ndik, -lik, -mik 12
5. „ -nik, -pik, -rik, -stik, -vik 15
6. „ -nd, -ng, -la 18
7. „ -m, -n, -p, -r, rt 20
8. „ -s, -us, -sk 24
9. „ -jas, -kas. -las, -lis, -mus, -ndus, -tus . 27
10. „ -ut, -eda, -ti, -tu, -ts, -w, -mang . . . 32
11. „ -ne 35
12. „ -ste, -ts, -kene, -lane, -ldane 41
13. „ -line, -mine, -likane 43
14. „ Tuletuslõpud oma tähenduse järele . . 45

Asjasõnade tuletuslõpud 45

I. Tegija ja olija nimed. Isikunimed 45

II. Abstrakt asjasõnad 47

A. Abstrakt tegemine ja olemine 47
B. Abstrakt tegu 48
C. Konkreet tegemine 48
D. Konkreet tegu 48
E. Üleüldised omadused 48

III. Konkreet nimed 49

A. Hämarad 49
B. Töörliist, abinõu, vahend 49
C. Teoobjekt 49

Lhk.

D. Teosaadus, tehtus 49
E. Teokoht, koht üleüldse 50
F. Loomad 50
G. Riided, majaasjad 51
H. Sarnasus 51
J. Kõla 51
K. Rühm 51
L. Vähendus- ja meelitussõnad 52
Omadussõnade tuletuslõpud 52
15. Ajasõnade tuletamine. Kausatiivid. Faktiivid . . 54
16. Translatiivid, frekventatiivid, kontinuatiivid, momentaanid 60
17. Adverbid 62
18. Sõnade kokkukirjutamine 66

Lauseõpetus.

19. Lauseõpetuse ülesanne. Lause liikmed. Alus ja öeldis 69
20. Täiendus (atribuut) 72
21. Sihitus (objekt) 77
22. Määrus (adverbial) 79
23. Lihtlause. Lihtlause liigid 85
24. Ühendatud laused. Kõrvuti- ja allaühendatud laused 89
25. Kõrvaliste lausete liigid. Alus- ja öeldis-laused . 91
26. Sihitus- ja täienduslaused 92
27. Määruslaused 94
28. Sõnade järjekord lauses 98
29. Vahemärgid 100

Tähendus. Nii hästi II. kui ka käesolevas III. (viimases) jaos on rohkemal mõõdul tarvitatud Wiedemanni kogutud materjaalisid tema raamatust „Grammatik der estnischen Sprache". Peeterburis, 1875.

Raamatu kirjutaja.

III aasta.

Sõnade tuletus.

Nimisõnad.

1. Tuletuslõpp -e.

Tuletuslõpp -e on kahest allikast pärit. Mõlema liigi sõnad on eesti keeles ära segatud ja nende vahel on tihti raske vahet teha, kui sellekohast vormi sugulaskeelis ei leidu.

1. Tuletuslõpp -e < * ehe < * eše. Selle lõpuga sünnitatud on mitmesugused substantiivid (asjasõnad), mille tüvesõnad meile tundmata. Niisugused on, näit. eine, hame, hoone, ime, kahle ‚das ende des zugnetzes, wo die seile befestigt sind', kiire ‚scheitel', laine, loe loode, mure, pale palge, pere, purje, rage ‚korn, körnchen', rahe, rahke ‚riemen, womit das ochsenjoch (besond. von einem zweigespann) an die pflugstange, oder womit das Kummet an die femerstange befestigt ist', tarve tarbe, terve, tiine, tõke, vahe, vale, vanne om. vanne ‚drehung, gedrehte rute'.

2. Tuletuslõpp -e < * ege on soome-ugri ajast pärit, leidub kõigis soome-ugri keeltes; g (k) on ingeri murdes ja mõnes ida-soome murdes veel

püsinud, mujal Läänemere soome sugu keeltes on ta kadunud, näit. kaste, soome murretes kastek, omastav kaste, lüüdil. kastegen. — Teistes soome-ugri keeltes on see suffiks omadussõnana (adjektiivina) tarvitusel, näit. mordva era — ‚elama‘, erak ‚elav‘. Niisama omadussõnana oli see suffiks enne ka eestis tarvitusel oleviku tüve sünnitamisel, näit. nä(g)i-k-se (esialgne tähendus: nägev ehk nägija tema), niisama kuulu-k-se (kuulja tema), sure-k-se (sureja tema).

Praegu leidub eesti keeles palju substantiivisid, mis ajasõnadest selle suffiksiga sünnitatud ja veelgi (analoogiliselt) sünnitatakse. Nõnda tekkinud substantiivid tähendavad:

1. suuremal hulgal juhtumistel üksikut konkreet tegu ehk olekut, näit. ahe ahte ‚aufsteckung des getreides in der riege z. trocknen‘, alge ‚anfang‘, anne ‚geben‘, aste ‚etteaste‘, ärge ‚ärkvel olek‘, haue ‚brüten‘, heide ‚wegwerfen, wurf‘, hõõre ‚reibung‘, hüpe ‚springen‘, jahve ‚mahlen‘, kaitse ‚schutz, behütung‘, kanne ‚tragen‘, kaste ‚befeuchtung‘, katse ‚versuch‘, keede ‚kochen‘, koste ‚antwort, echo‘, kurde ‚klagen‘, kuste ‚löschen‘, kutse ‚ruf, aufforderung‘, küte ‚heizung, heizen‘, lange ‚fall, fallen, sinken‘, läige ‚schimmer, glanz‘, läke ‚ekel, übelkeit‘, liide ‚zusammenfügung, verbindung‘, liige ‚bewegung‘, looge ‚windung, krümmung‘, lõige ‚schnitt‘, lõpe ‚ende, aufhören‘, lüüe ‚schlagen, schlag‘, mate ‚bedeckung, beerdigung‘, mõiste ‚urtheil, begriff‘, mõte ‚gedanke‘, muude ‚veränderung, verwandlung‘, neede ‚fluch‘, nõõle ‚stechen, nadeln‘, oode ‚warten, wachen‘, oste ‚kauf‘, õpe ‚lernen, lehren‘, paine

‚biegung‘, paiste ‚glanz, schein‘, pake ‚anbieten‘, pääse ‚entkommen’, pete ‚betrug, betrügerei‘, pilge ‚blinzeln, spott‘, piste ‚stich‘, pööre ‚wendung‘, puhe ‚reinigung; sprechen‘, püüe ‚fangen, streben‘, raie ‚hieb, hauen‘, rike ‚fehler‘, ripe ‚hängen‘, rööge ‚brüllen, heulen‘, saade ‚schickung, sendung‘, sate ‚fallen, abfall‘, sõue ‚rudern‘, täide ‚füllen, füllung‘, teade ‚wissen, nachricht‘, tilge ‚träufeln, triefen‘, tõuse ‚aufsteigen‘, tuige ‚taumeln, schwanken‘, vaade ‚sehen, blick‘, vaige ‚ruhe, stille‘, vanne ‚eid, schwur, fluch‘, välde ‚dauer‘, viide ‚verweilen‘, vilge vilke ‚flimmern, schnelle bewegung‘, võime ‚kraft, vermögen‘, võte ‚nehmen‘.

2. asja, mille abil midagi tehakse (teo abinõu), näit. hape ‚säuerungsmittel‘, kanne ‚griff, henkel‘, kaste ‚thau‘, kate ‚decke‘, köide ‚band‘, liide ‚klebemittel‘, loobe ‚asi, millega loobitakse‘, määre ‚schmiere‘, sõude ‚ruder‘, süüde ‚lunte’, tambe ‚walke‘, toide ‚nahrung, speise‘, võie ‚schmiere, salbe‘.

3. asja, mille kallal midagi tehakse (teo objekt), näit. ahe ahte ‚das aufgesteckte getreide‘, anne ‚gabe‘, heide ‚geworfenes‘, joode ‚trank‘, lake ‚hundetrank‘, näide ‚muster, das zu zeigende‘, oode ‚lõunaoode, frühstück‘, õpe ‚aufgabe zum lernen‘, pete ‚linnu pete‘, seade ‚einrichtung‘, sööde ‚futter, speise‘, toode om. toode ‚gebrachtes, gabe‘, tope ‚hineingestopftes‘.

4. asja, mis tegemise läbi saadakse (teo saadus), näit. aime ‚begriff‘, hape ‚säuerung‘, haue,, maische, gebähtes futter‘, taari hauded, heide ‚geworfenes‘, hõõre ‚unflath‘, hüüe ‚laut, sylbe‘, jäte, kaabe ‚schabsel’, (kartuhvli kaaped), kraabe ‚zusammenge-

kratztes', krooge, krause fältelung', lause ,satz', läte ,quelle', liide ,zusammenfügungsstelle', lõige ,schnitt', mõiste ,begriff', muude ,casus', murre ,bruch, riss, dialekt', näke ,kerbe, hiebstelle', okse ,erbrechen, ausgespienes', paise ,geschwür', solge ,geronnenes, gallerte', teade ,nachricht', täke ,einschnitt, kerbe', tärge ,einschnitt, kerbe', tõlge ,übersetzung', tõnge ,aufgewühltes', uhe uhte ,spülicht', uhe uhke ,feuchtes land', uure uurde ,kimme, falz in den fassdauben'.

5. teo kohta: aste ,stufe', lape ,abgesonderte, besondere stelle', peide ,versteck', sööde ,krippe'.

6. Tüvesõna on tundmata:

helve ,flöckchen, fäserchen', leede ,sandboden', rooste, virre, purre, kõne.

3. Tuletuslõpp -e (enne -en) om. -eme ehk -me. Selle lõpuga sünnitatud sõnad tähendavad enamasti tööriista ehk vahendit, aga ka töösaadust ja kohta. Neid sõnu on rohkesti olemas, näit. iste istme, pide pideme, aste astme, ase aseme, kõide kõitme, liige liikme, pühe pühkme jne., alasi (soome: alaisin om. alaisimen), kõvasi (soome: kovasin om. kovasimen). Eestis on viimastes kahes sõnas lõpul i, vana m on kõigis muudetes kadunud.

2. Tuletuslõpud -i, -u.

4. Tuletuslõpp -i sünnitab meelitus- ja vähendussõnu peaasjalikult inimeste ristinimedest, aga ka loomade nimedest. Selle lõpu algkuju ei ole selge. Et i sõna lõpult mitte kadunud ei ole,

siis pidi tema järel veel mingi häälik seisma. Et selle lõpuga sünnitatud sõnad nõrgal astmel on, siis pidi see kadunud häälik konsonant olema.

Näitused: Eedi (Eduard), Kaali (Kaarel), Kusti (Kusta), Anni (Anna), Juuli (Juula), Leeni (Leena), Liisi (Liisa), Minni (Minna); kutsi, kiisi jne.

5. Eelolevast tuletuslõpust tuleb lahus hoida tuletuslõppu -i, mis mõnest a-lõpuga ajasõnast nimesõnu sünnitab. Selle lõpuga tuletatud sõnadest on tarvitusel ainult sõnad and anni (sõnast andma annan), niisama: kand kanni, niit niidi ‚heinamaa', sõõt sõõdi ‚karjamaa'.

6. Tuletuslõpp -u (< *oi, *ei). Tuletuslõpp *-i sünnitas soome-ugri ajast peale nimesõnust vähendussõnu. Nõnda veel Aunuses praegu, näit. moamoi (< moama-) ‚emakene, mammakene', kägoi (< käge-) ‚kägu'. Ka ingeris niisama, näit. emoi (< emä) ‚ema'. Nagu neist näitustest ilmub, muutus selle i ees tüvelõpu -a, -ä ehk -e o:ks, mis soomes leidub, kuna seal i ise kadunud on, näit. emo (< emä), käkö (< käke-). Eestis on niisama nagu soomeski i ise kadunud, tema ette tekkinud o aga ainult veel võru murdes leida, näit. til'l'o ‚kleines kind, puppe', kuna Tallinna murdes ja eesti kirjakeeles o on u:ks muutunud, nagu seda kõikide o-häälikutega järgsilpides on sündinud, kuid endisest i-st on peenendus alal hoitud. Niisugused sõnad on, näit.

hämmu ‚kleiner haufen' (heu oder getreide), vrdl. hämm hämma id.), esmu ‚am montag ge-

borener ochse vrd. esmaspäev', Juku, Juńnu, Kaelu (Kaarel), Kaalu, kiisu, kitu (kits), koosu ,grossmutter', kõŕźo (d) ,herbstlamm, vrdl. kõrs kõrre', Kustu (Kusta), kut'su, Leenu (Leena), Liisu (Liisa), maiu (mari marja), Mańnu, Miku, miisu, mustu ,schwarzer ochse', nämmu (vrd. nämmima), Nińnu, nipu ,schnippisches mädchen', Oolu (Olaf), papu (kd. Schwein), päśsu (S) ,fetter junger Hahn', peilu, peisu ,kleines fräulein', Triinu, Villu, tiílú (P) ,weibliches lamm, mutterlamm', teisu ,am dienstag geborener ochse'.

7. Tuletuslõpp -u. Tuletuslõpp -u, mida mitte tuletuslõpuga u < *oi, *ei ära vahetada ei tohi, sünnitab eesti ühesilbilisteks lühendatud ja kahesilbilistest -a ja -e lõpuga ajasõnadest nimesõnu, mis tegemist ehk olemist ü l e ü l d s e tähendavad (vrd. tuletuslõpp -e). See lõpp ulatab vähemalt soome-mordva aja sisse. Mordvas leidub ta f ehk v kujul, näit. ,eräf' elu (sõnast ,erän' elan), tev ,tegu' (sõnast tejan ,teen'), lapis o kujul, näit. dakko ,tegu' (sõnast dakkat ,tegema'), bivdo ,püüd' püüu' (sõnast bivdet ,püüdma'), soomes on ühes osas sõnades lõpp o, teises u tarvitusel, näit. elo ,elu', laulu ,laul. Eestis on kaugelt suurema osa ühesilbilisteks lühendatud ja kahesilbiliste -a ja -e lõpuga ajasõnadest -u- lõpuga tuletatud nimesõnad laialt tarvitusel, näit.

a-lõpuga sõnadest; aju (ajama), elu, jagu, joru, kõmu, kumu ,schimmer', lobu ,geschwätz', loru, palu, pidu, sadu, segu, tänu, vedu; — heit heidu (sõnast heitma heidan); niisama: hoid, hüüd, joot, jõud, kart, käänd, keeld, keerd, keet, kiit, koit, köit,

lait, laul, leid, lend, liit, loit, maks, mõist, mõõt, murd, muut, naer, neeld, niit, nutt, ost, peit, peks, pett, pöör, püüd, sead, seis, sõõt, sõit, sõud, täit, tead, toit, tõst, vest ‚nuga', viit, võid, võit.

e-lõpuga sõnadest: kudu (kudema), lugu, minu, nägu, olu, pudu, pagu, puru, pesu, tegu, tulu; — jooks jooksu (sõnast: jooksma jooksen); niisama kool, kuuld (õieti: kuul, d mujalt laenatud), lõpp, tõus jne. —

Mõnel sõnal on u asemel lõpp i endise ü asemel, mis vokaalide kokkukõla seaduse põhjal enne 2-se silbi lõpul seisis, kui esimeses silbis ä, ö ehk ü oli, näit. häbi (vrd. soome häpy), kütt (ahju kütt) küti, küüt, lüps, sööt ‚söötmine', künd.

3. Tuletuslõpp -k.

8. Tuletuslõpp -k, om. -ki. Selle tuletuslõpu minevik on tume. Eesti keeles on selle abil mõnest ühesilbilisest ajasõnast nimesõnu sündinud, mis asja tähendavad, mille kallal tegevus sünnib, näit. söök, jook, ehk mida tegevuse läbi saadakse, näit. saak, jääk, löök, müük, püük (ühesilbiliseks lühendatud sõnast püüdma~püüan).

9. Tuletuslõpp k, om. -ku (soome-ugri -k, soome -kka, -kko, -kki). Oma algtähenduse poolest on selle tuletuslõpuga sünnitatud sõnad deminutiiviljsed või vähendussõnad. Aga see tähendus ei paista ajasõnadest sünnitatud sõnades praegu sugugi enam välja, kuna nimesõnadest sünnitatud sõnadel vähendussõnade varju võib juures märgata.

Ajasõnadest selle tuletuslõpuga sünnitatud sõnad tähendavad üksikut tegu ehk olekut, näit. hüpak (hüppama), minek, käik, olek, panek, tulek, ajak (ajama), haarak ,griff, fassen', kõńnik ,gang, wanderung', kõńnak, gang', käänak ,biegung, wendung', kostak ,orakel', nähvak ,tüchtiger hieb', plarak ,tüchtiger hieb', raksak ,krach, stoss, hieb, schlag', seisak, sõidak ,spazierfahrt', uinak, väänak ,wendung', virak ,böse gewohnheit, schlimmer streich'.

Nimesõnadest tuletatud sõnad tähendavad elavaid ehk eluta asju, mis kuidagi tüvesõnaga tähendatud asja sarnased on, seda endas sisaldavad ehk sarnast liiki või laadi on, näit. emak ,võõrasema', isak ,võõrasisa', jäärak ,tiefe schlucht', kallak ,abhang', käärak ,bucht', kildak ,brotschnitt', laadak ,fläche', liivak, lontsak ,grosse breite schneeflocke', rinnak ,vorstehender rand', seljak ,landrücken', siilak ,ecke, zipfel, stück land', tiirak ,meerschwalbe', tiivak ,flügel an der pflugschar', torbik ,körbchen von zusummengebogener birkenrinde, trichter von birkenrinde', tõrvak, õhvak ,junge kuh (vor dem kalben)', livvak (d) ,schüssel' (< liud).

Murretes on mitmel neil sõnadel -ku kõrval ka lõpp -ki, näit. mineku ja mineki, oleku ja oleki. Kirjakeeles on aga ainult -ku valitsusele pääsnud.

10. Tuletuslõpp -ik~-iku on tuletuslõpuga -k~-ku esialgselt üks ja seesama olnud. Vormiliselt seisab vahe praegu ainult selles, et -k~ku otsekohe sõnatüve otsa liitub, -ik~iku aga sõnatüve lõpuvokaali, nagu ka selle ees seisva j-hääliku on ära tõrjunud, ise asemele astudes. Deminutiiviline tähendus on selle tuletuslõpuga sõnades palju sel-

gemalt märgata, osalt on selle lõpuga sõnad puhas deminutiivilised (vähendussõnad) samas tähenduses kui -kene lõpuga sõnad, näit. ainik vrdl. ainukene. Kõik selle lõpuga sõnad on nimesõnadest saadud. Tähenduse poolest langevad nad järgmistesse liikidesse.

a. Omadussõnad: aarik (mit armen, zweigen versehen, aar), ainik, harvik (dünn stehend), hepik ‚verwöhnt, schlaff, zimperlich, tändelnd, hepp', isik asjasõna, uus), kausik (concav, uus sõna), kärnik ‚rauh, schorfig', kiirik ‚eilig', kitsik (kitsas), kivik ‚steinig', lapik ‚flach', napik ‚sparsam', nährik ‚zäh, nähre', oksik ‚ästig', poolik ‚nach einer seite gelegen', (näit. kallaspoolik), rüüstik ‚schmutzig', saksik, sarvik, sorik ‚geschwätzig', suurik ‚stolz,' tähnik ‚gefleckt', tortsik ‚klumpig', tõntsik ‚stumpf', tsõõrik ‚rund', ũksik, võõdik ‚streifig'.

b. Isikud selle järgi, mis nad on ehk mis nad teevad: abik ‚gehülfe', esik ‚erstgeboren, Anführer, vrdl. soome esikko, der erstgeborene', hüpik ‚springer', irvik ‚spötter', jaurik ‚zauderer, trödler', joodik, jooksik, kaksik, kehvik ‚armer schlucker', kiidik ‚prahler', kolmik, kontsik ‚zerlumpter', külvik ‚säemann', laulik, luurik ‚lauerer', luusik ‚schlenderer', neitsik ‚magd', nelik ‚vierling', nimik ‚namensverwandter vrdl. soome nimikko id.', noorik, otsik ‚sucher', pealik, poisik ‚poiss', saadik, sortsik ‚zauberer', soovik ‚gönner', sõudik ‚ruderer', söödik, tapik ‚mörder', vaevik ‚schwächliches kind, vennik (d) ‚russin', viimik ‚hintermann', võõrik ‚fremder'.

c. Loomad omaduste järgi: hārik (härik-vasikas, härg), kũpsik ‚gerösteter fisch', lehmik ‚kuh

kalb', nõmmik (eine schlange), nuumik ,masttier', oinik (oinik-tall), sääsik ,sääsk', silmik ,neunauge', utik (utt), värsik ,junger ochs, värs'.

cc. Koduloomad:

aa. karva järele: jutik ,weissgestreiftes tier', kiudik e. küüdik ,weisliches rind mit weissem rückenstreifen', kriimik ,eine kuh mit buntem gesicht', laudik ,kuh mit weisser stirn', lillik ,weiss- und grau- od. rothbunte kuh', mustik ,schwarzes rind, bes. weibl.', õunik ,eine hellbraune kuh', päitsik ,weibliches rind mit weissem kopf', punik ,rothes rind, bes. kuh', rusik braunrothes (weibliches) rind', suitsik ,rauchfarbiges, graubraunes rind', tähnik ,geflecktes weibl. rind', tõmmik ,weibl. rothbraunes rind', valik e. vaalik ,weibliches weisses rind', võik ,gelbes pferd, s. voikko id.', vöödik, gestreiftes thier'.

bb. sündimise aja järele: esik ,am montag geborenes tier', kolmik, kesik ,am mittwoch geborenes tier', kõrsik ,herbstlamm', nelik ,am donnerstag geborenes tier', poolik, laupik ,am sonnabend geborenes tier', pühik ,am sonntag geborenes tier (bes. von kühen)', reedik ,am freitag geborenes tier' ristik ,an einem kreuzestage geborenes tier', suvik ,im sommer geborenes tier', talvik ,im winter geborenes tier, s. talvikko id.', teisik ,am dienstag geborenes tier'.

Tähend. Nagu iseäranis aa. all toodud näitustest selgub, on lõpp -ik peaasjalikult emast sugu loomade tähendamiseks tarvitusel (vrd. mustik ,must lehm', must e. mustu ,must härg'). Niisama aga ka: noorik, rootsik ,halbdeutsches weib', vennik

‚russin‘. Niisama Soomes: nuorikko, venakko, vene naisterahvas‘.

d. Riided: hõlmik ‚kurzer rock‘, kablik ‚kleine schnur‘, karsik ‚netzsack zum tragen v. heu, fischen, etc.‘, köidik, kõltsik ‚gelbes tuch‘, kraasik ‚wollflocke‘, linik ‚leinenes tuch‘, nuustik ‚wischlappen‘, palmik ‚flechte‘, pihik ‚kamisol‘, põlvik ‚kniehose‘, puudik ‚borte, tresse, beinschnur‘, püksik ‚höschen‘, rätik, sõrmik ‚fingerhandschuh‘, talvik ‚winterwolle‘, tuustik ‚wischlappen‘.

e. Majariistad ja asjad: aedik ‚kleiner eingezäunter platz für ferkel etc.‘, kastik ‚brot in kohlblätter gewickelt gebacken‘, kämbrik ‚bohrer‘, käsik ‚schöpfgelte‘, kehik ‚ein halbes lof, ein gefäss aus rinde‘, kuudik ‚hühnerhaus‘, laevik ‚laevakene‘, laudik ‚laut‘, lüpsik, maimik ‚netz z. fangen kleiner fische, mollik ‚mold‘, nõelik ‚nadelbüchse‘, nõlvik ‚gefäss mit einem an einer seite niedrigeren rande‘, osmik ‚hütte‘, peksik ‚rundes gefäss aus rinde‘, poolik ‚halbes fass, soome puolikko‘, pütik ‚milchfässchen‘, saunik ‚saunakene‘, sepik ‚hefenbrot‘, süstik ‚weberschiffchen‘, tohik ‚rinde‘, tõrrik ‚tõrs‘, tuulik ‚windmühle‘, tünnik ‚tonne‘, udrik ‚gerstenkuchen‘, ummik ‚deckelgefäss‘, veerik ‚rolle‘, vitsik ‚holzgefäss mit reifen‘.

f. Kohanimetused:

aa. üleüldiste omaduste järele: esik ‚vorderraum‘ vrd. soome esikko ‚hausflur, diele‘, heidik ‚nicht bebautes land‘, nõmmik (nõmm), nurmik (nurm), sopik ‚meerbusen‘.

bb. selle järele, mis koha peal on: haavik, harvik ‚dünn stehendes korn‘, kaasik, kannik ‚stelle

voll baumstümpfe', kõivik, kuusik, lepik vrd. Soome lepikko, liivik, männik, mõllik ,stelle mit unfruchtbarem thon', paadik e. paasik ,fliesenbruch', porik ,kothige stelle', puhmik ,gesträuch', saarik, samblik ,mit moos bewachsene stelle', soobik ,kotige stelle', soovik ,morastiges land', tammik, tihnik, vahtrik, varvik ,gebüsch, aus dem man stäbe bekommen kann', vitsik ,gebüsch, aus dem man ruten schneiden kann'.

g. Mitmesuguste muude tähendustega sõnad: harik ,kornblume', hunnik ,haufen', istik ,setzling', kivik ,kivikene', koorik, kuhik, lõpik ,ende', mätik (mätas), metsik ,metsakene', nabrik, nastik ,warze', pähik ,peakene', ruhik ,zwei hohle hände voll = kamal', salmik, uutsik ,reif', vistrik.

4. Tuletuslõpud: -dik, -ndik, -lik, -mik.

11. Tuletuslõpuna on praegu tihti tarvitusel -dik, tõsiselt ei ole aga niisugust tuletuslõppu olemas, vaid ainult seesama lõpp -ik-iku, millest p. 10 all kõnet oli, kuna d, kas kandsõna lõpult pärit on ehk analoogiliselt kandsõna ja tuletuslõpu -ik vahele asendatud. Suur hulk sõnu on uued kunstsünnitused liitlõpuga nd+ik, näit. praegu juba keelest jälle kadunud kirja+nd+ik, ehk küll -ndik lõpuga ka rahvapäraseid sünnitusi on, näit. kuue-nd+ik. Oma saamise poolest langevad -dik lõpuga sõnad selle põhjal, mis eelpool öeldud, kolme liiki:

a. d on kandsõna lõpul, millele lõpp -ik otsa liidetud, näit.: kevadik ,im frühjahr geschorene wolle',

koledik ,einöde' (sõnast: koleda), koredik ,weicher lockerer kohlkopf', lagedik, libedik ,labmagen', pimedik ,dunkelheit', saledik (Goesekenil) sõnast saleda, sõgedik ,blinde kuh', tihedik, vabadik (tüvi *vabad < Vene свобод-).

b. d on analoogiliselt kandsõna ja -ik lõpu vahele asendatud, näit.: aledik ,durch röden gereinigter platz (< ale'), lahedik ,meerbusen (laht, lahe), mägedik (harilikult mägestik), omadik (harilikult omanik), osadik (seesama, mis osa), pajudik (harilikult pajustik), pesadik (pro pesa), rabadik (raba), rägadik (haril. rägastik, sõnast räga), usaldik (=usaldatav), ühedik (=ühendus, ühisus), vahedik (=vahendik, sõnast: vahe), võsadik (=võsastik). Kõik need sõnad on kunstsünnitused, mis keel jälle välja tõrjunud.

c. Tuletuslõpp on lõpu -nd otsa liitunud ja nõnda kokkuliidetud tuletuslõpp -ndik saadud.

aa. rahvapärased ja kirjakeele juurdunud kunsttuletused: kasvandik, kolmandik, kõrgendik, kuuendik, kümnendik, lagendik, lõhendik, neljandik, raiendik, sajandik, seitsmendik, seljandik, tasandik, tihendik, vahendik, viiendik, võrendik, võsandik.

bb. Väga palju on ndik lõpuga kunstsünnitusi, mis keelest jälle kadunud on, sest et nende asemele paremad tuletused teiste lõppudega on leitud, näit. istandik (istandus), kaevandik (kaevand), korjandik (korjandus), lisandik (lisa), mägendik (mägestik), osandik (osa), palandik (põletik), saadendik (saadetus), võlandik (võlgnik) jne.

12. Tuletuslõpp -lik (Vrd. Joh. Aavik: -line ja -lik küsimus; Hurt: Eesti sõnadest -line lõpuga).

— Tuletuslõpu -lik tekkimine ei ole üsna selge. Soomes ja teistes sugulastes keeltes teda ei leidu. Vähestel juhtumistel võib ta iseseisvalt tekkinud olla selle läbi, et l-lõpuga sõnale lõpp -ik otsa liitus, näit. kiusl-ema : kiusl-ik, kartl-ema : kartl-ik, näitl-ema : näitl-ik. Suuremal hulgal juhtumistel on ta aga vististi lainatud germaani -lich, -lig. -lik sünnitab ainult omadussõnu ja nimelt ajasõnadest, omadussõnadest ja asjasõnadest. Aja- ja asjasõnadest sünnitatud sõnad tähendavad laadi, omadust, sedasama, mis kandsõnaga ühenduses sõnadega omane, taoline, kohane, pärane tähendatakse, näit. rahvalik — rahvale omane, kohane; vennalik armastus — vennale omane. Omadusesõnade otsa liitudes tähendab -lik omaduse vähendamist, näit. arg: arglik — natuke arg, kurb: kurblik — natuke kurb. — lik-lõpu tarvitamise kohta ei ole tänini mitte selgusele jõutud. Aavik tahaks teda tarvitada ainult umbhääliku järel, kuid hulk näitusi ei luba sellest reeglist kindlasti kinni pidada. Hulgal juhtumistel on -lik täishääliku järel keelele nii omaseks saanud, et seda sealt välja kangutada liig raske oleks, näit. vennalik, mitte *vendlik. Teiselt poolt tuleb meeles pidada, et kord tal mitte ainult vormiline, vaid ka mõisteline tähendus on, teda siis muidugi ka niisuguste sõnade lõpul peaks võima tarvitada, mille lõpul ülepea umbhäälikut ei ole, näit. kodulik, elulik jne. Kõige õigem oleks teda seal tarvitada, kus tema tähendus seda nõuab, kuid kerge ei ole tähenduslist vahet iga kord -lik ja -line vahel teha, kuna üks -line lõpu tähendustest on millegisse liiki kuulumine, mis -lik lõpu laadilise tähendusega ligidalt

sugulane on. Näib nii, et -line asemel on võimalik tarvitada ka kandsõna omastavat üksi, -lik asemel aga kandsõna ühenduses sõnadega: omane, taoline, näit. naisterahvalik (naisterahvale omane) iseloom ei ole iga kord naisterahvaline (naisterahva, ka meesterahval võib naisterahvalik iseloom olla); kultuuraline võitlus (võitlus kultuurade vahel) ei ole alati küllalt kultuuralik (kultuurakohane). Võiks reegliks seada: kui tähendus -lik lõppu nõuab, siis seisku ta umbhääliku järel igal juhtumisel, kus see keelele omaseks saanud sõnade kohta vägivalla tarvitamine ei ole, kuid ka täishääliku järel peab teda üksikutel juhtumistel sallima.

13. Tuletuslõpp -mik on koos sõnatüve lõpuhäälikust -m- ja tuletuslõpust -ik, näit. habem-e: habem-ik, asem-e: asem-ik, raiesm-aa: raiesm-ik e. raismik. Niisama veel järgmised sõnad: lademik, esimik ‚die flöte an der sackpfeife', säsemik ‚gelenk', südamik ‚das innere, die zum leben nötigen inneren teile, das herz im holze', sõnumik. Nende -m+ik lõpuga sõnade eeskujul on sündinud kõrts-mik, lame-mik ‚flussbett', laga-mik ‚ebene, ocean' (sõnast lag̀a: laja ‚lai'). — mik lõpuga kunstsünnitused on keelest jälle kadunud, näit. astmik ‚asetäitja', elamik ‚elukoht', järgmik ‚järeltuleja', keskmik ‚keskmaa', sadamik ‚kosk; sadamaelanik', tõstmik ‚heber', vedamik ‚koorm'.

5. Tuletuslõpud -nik, -pik, -rik, -stik, -vik.

14. Tuletuslõpp -nik on Vene keelest lainatud, seesama mis Vene -никъ, ja sünnitab asja- ja

ajasõnadest isikute nimetusi. Üksvahe oli ta Eestis, iseäranis Dr. Kreutzwaldi kaudu, väga laialt tarvitusele pääsnud, kuid suurem hulk selle lõpuga saadud uudissünnitusi on keelest jälle kadunud. Praegu on Wiedemanni sõnaraamatus leiduvast umbes kahestsajast -nik lõpuga sõnast ainult järgmised igapäiselt tarvitusel: aednik, ametnik, hapnik, asunik, elanik, istandnik, järgnik, kantnik, käsinik, kirjanik, kodanik, kohtunik, kunstnik, kümnik, laevnik, lihunik, lipnik, mädanik, mesinik, mõisnik, müütnik ‚zöllner', nõunik, omanik, osanik, parisnik, parvnik, piltnik, poodnik, ratsanik, rentnik, solotnik, sotnik, süsinik, talunik, trahtersnik, üürnik, vesinik, volinik, võlgnik. Nagu neist näitustest selgub, liitub lõpp -nik alati nimetava muute otsa, omastava otsa ainult siis, kui nimetavas kerge, omastavas raske aste on. Erand on sõna kirjanik. Keemia oskussõnad: hapnik, süsinik, vesinik ja sõna mädanik on ainukesed, mis eluta asju tähendavad.

15. Tuletuslõpp -pik on algupärane vast ainult sõnas sarapik (sõnast sara-puu ja tuletuslõpp -ik). Kirjakeeles on veel tarvitusel kanarpik, mida aga kanarbik hääletatakse, (soome sõnaga kanervikko ũks ja seesama) ja ööpik, mida varemalt vististi ööbik hääletati, nagu praegu veel Virumaal. Siia ei ole juure arvatud puhtad -ik lõpuga sõnad, nagu lepp: lepik.

16. Tuletuslõpp -rik on koos kandsõna lõpuhäälikust r+tuletuslõpust -ik, näit. hämar-ik, konar-ik, tihti puudub aga kandsõna, näit. igerik ‚väike, nõrgake', jäntr-ik ‚langsam gewachsen, klein von wuchs, aber stark. Wiedemanni sõnaraamatus

leidub ligi 100 selle lõpuga murdesõna, millest suurem hulk kirjakeeles soovitavad oleksid, tänini aga kahjuks sinna veel teed ei ole leidnud. Rohkem pruugitavad kirjakeeles on: hagerik, äbarik, hämarik, igerik, kadarik ,kadastik', kanarik ,kanarpik', kidurik ,kidur', kobarik ,kobarane', konarik ,konarlik', kõverik ,kõver', kumerik ,kumer', põdurik, sõmerik, ümarik jne.

17. Tuletuslõpp -stik on kahest tuletuslõpust kokku liidetud, nimelt a) st, mis ainult lõunaeestis tarvitusel on sellessamas tähenduses, kui -stik põhja-eestis ja eesti kirjakeeles, näit. kannist=kannustik ja b) tuletuslõpust -ik. — Lõpuga -stik tuletatud sõnad tähendavad:

1. Kohta selle järele, mida ta sisaldab, näit. järvestik (maakoht, kus palju järvi on), kännustik (maakoht, kus palju kändusid on); niisama: kivistik, kuusistik, küngastik, lepistik, liivastik, mätastik, nõgestik, ohastik, põõsastik. puiestik, saarestik.

2. Kohta tema iseloomu järele, nagu -ndik, näit. kallastik, kõrgustik, pimestik.

3. Uudissünnitused selle tuletuslõpuga nimetavad ainult kogumõisteid, ilma koha tähenduseta, näit. laevastik. sõnastik, ehk nad nimetavad ainet, näit. lämmastik ,stikstoff'.

18. Tuletuslõpp -vik on koos kandsõna lõpu häälikust v ja tuletuslõpust -ik, näit. alevik, olevik, palavik, tegevik, tehtavik, tulevik, videvik jne.

6. Tuletuslõpud: -nd, -ng, -la.

19. Tuletuslõpp -nd (omastav -nda, -nde, -ndi, -ndu, soomes -nta, -nte, -nti, -nto) on soome-ugri ajast pärit ja leidub enam ehk vähem muutunud kujul peale Läänemere soome sugu keelte veel ungari, voguli, sürj., lapi keeltes. See suffiks on rohkemal arvul tarvitusel lõuna-eestis, leidub aga ka põhja-eestis ja sünnitab ajasõnadest ja nimesõnadest nimesõnu. Lõpuvokaal on enamasti i, ehk -u, vähestes sõnades -a, mõnes tuletuses on lõpuvokaal vankuv, näit. kõrendi ja kõrenda, põranda ja põrandu.

a. Ajasõnadest sünnitab see tuletuslõpp:

aa. isikute ja loomade nimesid, kandsõnas tähendatud tegevuse järele, nõnda et see tegevus halvakspanevas mõttes mõeldud on, näit. irvand ‚grinzer', lorand ‚schwätzer', neelońd ‚leckermaul', lirgand ‚alberne schwätzerin', rikańd ‚thier, welches schaden anrichtet', rihvand ‚ungezogener mensch', tõlvand ‚tõlpel'

bb. asjade nimesid, mis kandsõnas tähendatud tegevuse läbi saadud (teo objektisid), näit. kaevand ‚graben, canal', kasvand ‚aufwachsendes, zõgling', lükand ‚vorgeschobenes', painand ‚gebogenes holz', pistand ‚eingestecktes, zaunstange"

b. nimesõnadest sünnitatud sõnad tähendavad:

cc. et neil seda omadust ehk selle asjaga sugulust on, mida kandsõna tähendab, näit. isand (isa), emand, pojand(i) ‚stiefsohn', tütrend ‚stieftochter', soend ‚wärwolf';

dd. et nad seda asja sisaldavad ehk seda nägu on, mida kandsõna nimetab; mitmetel on aga kandsõna tundmata; näit. pirrand ,eine handvoll kienspäne', punand ,erdrauch', harjand ,gehecheltes', kapend ,socke', porgand, reimand (ja reiman) ,seezeichen', veerand, laiand ,breiter feldrand', näljand ,hunger', kirjand ,bunte kuh', pühänd ,am sonntag geborener ochs', kõrend ,stange', põrand, kagand ,fischmagen', kojand ,stufe z. übersteigen eines zaunes', kakand ,verschiedene wassertiere', lõuend, tõrvand ,kienholz'.

ee. Kohta tähendavad näit. Võhanda, Viljandi.

ff. Arvud: kolmas kolmanda (enne *kolmande), neljas neljanda jne.

20. Tuletuslõpp -ng on lõuna-eestis, aga ka põhja-eestis ja eesti kirjakeeles tarvitusel, sünnitab asja- ja ajasõnadest asjasõnu, viimastest umbes sellesama tähendusega, mis Saksa -ung, näit. alang ,niederung', avang ,offene stelle, öffnung', käänang ,biegung', lõhang ,spalt, ritze', murrang, palang ,brand, brennen', põõrang, sadang ,abgrund', veerang ,(sonnen) untergang', visang ,wurf', laseng ,schuss, ladung', laeng ,ladung', suleng ,damm, stauung', tõuseng ,aufgang', valeng ,regenguss', kähing ,kleine tracht auf dem rücken', lahing, leping, hõlming ,kurzer rock', telling, tiring, tuuling ,windmühle', vassing.

21. Tuletuslõpp -la on soome-ugri ajast pärit ja on praegu veel laialt tarvitusel päris-soomes ja permi keeltes, aga ka lapis, mordvas ja ungaris on temast jälgi olemas. Tema abil sünnitatud sõnad tähendasid enne ja tähendavad veel

praegu kohta. Muutelõppude otsaliitumisel sellele lõpule on meie alale-, alal- ja alaltütlevad muuted tekkinud. Eestis on ta elavas keeles vähe tarvitusel, näit. sõnas toonela, uudissünnituses lehtla jne., aga vanades kohanimedes leidub ta tihti, näit. Lihula, Ambla, Vigala, Hanila jne.

Peale selle kohta tähendava la-lõpu on aga tuletuslõpp -l (omastavas -la, mõnes sõnas -li) niihästi eestis kui soomes veel üksikutes sõnades tarvitusel, millel mitte kohatähendust ei ole. Osalt on niisugused sõnad -le lõpuga ajasõnadest tekkinud nõnda, et ajasõna lõpp on ära heidetud, näit. viskel ,wurfschaufel' (visklema), väänel ,ranke' (väänlema). Osalt on selle lõpuga sõnade tekkimine tume; üksikutes sõnades on -l lõpu kõrval ka lõpp -las tarvitusel, näit. kuhel ja kuhelas (kuhi). Niisugused sõnad on näit. kukal soome kukkula, kābal s. käpälä (käpp), mugulas ,knollen' s. mukula ,knoten, klumpen', nabul, -i, s. nappula ,pílock, knopf', pügal s. pykälä (vrd. s. pykiä ,einschnitte machen'), karbalas s. karpalo ,kransbeere, moosbeere', kabal s. kapalo ,der wickel, die windel'; põial s. peukalo, ribul s. ripuli, vemmal s. vemmel, -mpelen ,der bogen, das krummholz', vemmelpuu, ,der baum, aus dem d. krummholz gemacht wird', sammal, s. sammal, koskel -kla, -kli, ein schwimmvogel, s. koskelo ,gänsejäger', pähkel, rābal, vuril ,brummkreisel', kindel, tungal, vedel, pannal jne.

7. Tuletuslõpud -m, -n, -p, -r, -rt.

22. Tuletuslõpp -m, om. -ma ehk -mi, on esialgu vististi üks ja seesama olnud -ma-lõpulise

ajasõnaga, kuid praegu lähevad mõlemad tähenduse poolest lahku: -ma-lõpuga ajasõna tähendab ainult tegevust, kuna tuletuslõpuga -m ajasõnadest sünnitatud asjasõnad peaasjalikult teo järeldust ehk saadust, vrd. „hakkas maailma looma“, „ostis enesele kaks looma“. Ta on soome-ugri ajast pärit ja praegu veel kõigis soome-ugri keeltes tarvitusel. Omastavas on harilikult -ma, mõnel sõnal aga ka -i ehk -u, näit. joom om. jooma; niisama jääm, käim, loom, lööm, müüm, sööm, viim, panem ‚gelegtes, gestelltes‘, surm, kandam ‚last, tracht‘, sadam; ahtam, om-ahtami (e. ahtame), ‚stangen, auf welche das zu dörrende getreide gelegt wird‘, niisama: sõnum; võim. om. võimu. — Mõnikord tähendavad selle tuletuslõpuga sünnitatud sõnad aga ka isikut, kes midagi teeb, näit. luiskam, om. luiskama ‚der viel unnütz umherläuft‘, tuiskam (sellessamas tähenduses), vingam ‚der zugwind, starker wind‘, ehk asja, mille abil midagi tehakse, näit. avam, i ‚võti‘, oim (sõnast ujuma), valam, -a, e. valem, -i, ‚trichterform zum giessen‘.

23. Tuletuslõpp -n, omast. -na on soome-ugri ajast pärit endine -n, sünnitab praegu -ise-lõpuga ajasõnadest kõla tähendavaid asjasõnu, näit. kohin sõnast kohisema, mühin — mühisema, sosin — sosisema ja väga palju teisi.

24. Esialgselt eelolevast tuletuslõpust lahkuminev on Soome-Ugri aegne -ń-, mis praegu ka -n- kujul ilmub ja asjasõnadest uusi asjasõnu sünnitab, eesti keelest aga peaaegu täiesti kadunud on. Kindlasti selle lõpuga sünnitatud on Eesti murdesõna pähen, harilikult pähkel, soome pähkinä, mordva päšt'äńä,

ja jäse jäseme liige soome jäsen om. jäsenen, md. jäźńä.

25. Tuletuslõpp -p- tuleb ainult mõnes murdesõnas ette, tema tekkimine ja tähendus on aga tume. Selle lõpuga sõnad on näit., käänap, -i, ‚käänak', viidap, -i, ‚abschüssig ausgefahrene wegstelle', kerep, i, ‚rumpf', kerep, -a, ‚leichtbeweglich, scheu', ilap, u, ‚hässlich, widerwärtig', terep, i, ‚ungeheuerliches, unbegreifliches'.

26. Tuletuslõpp -r. Selle lõpuga sõnad langevad nelja liiki.

a. Lõpp -r, om. -ra, mille tekkimine ja tähendus tume on, sünnitab omaduse- ja asjasõnu, näit. avar, igar ‚langsam, zeit raubend', pisar, imar ehk imal ‚süsslich', kumer, padur ‚feucht, vom boden', pahur, vagur ‚fromm', kägar, kamar, sõster, hämar, kõver, kähar, põdur jne.

b. Lõpp -r, omast. -ri, kui eelseisev täishäälik püsinud, -ru, kui see kadunud, näit. nahkur, omast. nahkuri ehk nahkru. Täishäälik võib r ees kaduda ainult, kui 1-ses silbis pikad häälikud: nuuskur om. nuuskuri e. nuuskru, aga kalur ainult kaluri. Harilikult ei kao r ees a üleüldse: jõmmar om. jõmmari. See lõpp -ri on vanast skandinaavia keelest lainatud (vrd. Ahlqvist, soom. kielen rakennus § 12). Selle lõpuga sõnad sünnitavad enamasti aja- ja asjasõnadest tegijanimesid, näit. tukkur tukru e. tukkuri ‚schläfer', luukur luukru ‚lonkaja', hulkur hulkuri ‚herumtreiber, vagabund', tuskar tuskari ‚übellaunig, missmüthig, hochmüthig', ihnur ihnuri ‚geizhals', jõmmar, -ari ‚plumper, roher mensch',

kangur kangru, lambur, -uri, sigur, tuhkur tuhkru ‚iltis', joomar, -ari ‚trinker, säufer', kalkar, -ari ‚grosses stück', unar, -aru ‚vergessenheit', viskar, -ari ‚schöpfkelle', kiikur, -uri ‚schaukeler', kuppar, -ari ‚schröpfer', lihkur, -uri ‚gleiter, rutscher', nāsur, -uri, ruttur, -uri ‚ein schneller, gewandter mensch', tappur, -uri ‚schlachter', tegur, -uri, tõbur, -uri ‚ein kränklicher mensch, schwächling', tuiskur, -skru ‚ungestümer, tobender mensch'.

c. Uuemal ajal on hulk sõnu saksa keelest ühes lõpuga -er om. -ri lainatud, mõnel neist on -er kõrval eesti keeles ka -ar, näit. kipper kipri e. kippar kippari. Mõnel sõnal on r asemel eesti keeles l, näit. rüütel, -tli ‚ritter', traaver haril. traavel, treier harilikult treial. Niisugused sõnad on veel: kilter, köster, mölder, teener, kutsar, tisler, pagar, kärner, jne.

d. On olemas veel rida kokkuliidetud sõnu, mille 1. liiteosa lõpul r; selle lõpu tekkimine ja tähendus on tume; näit. manner-maa (manner sõnast mande+r), kuller-kupud, naller-naadid, niider-maa ‚grasland, wo man mähen kann', ongerleer ‚regenwurm, vrd. soome onki-liero', pillerkaar ‚reigentanz', taller-maa, tõnger-maa, uper-kuut, uper-pal'l', viker-kaar jne. Siia tuleb lugeda ka sõna peenar soome piennar om. pientaren.

27. Tuletuslõpp -rt sünnitab väikese arvu sõnu, mis asju ehk isikuid mingi halva omaduse põhjal tähendavad, näit. lakart omast. lakarti ‚säufer' (sõnast: lakkuma). Niisama: kõõbart ‚alter, abgelebter mensch; mageres, ausgehungertes tier', lombart ‚lahm', jõhkart ‚dumm dreister, zudringlicher,

plumper mensch', käpart ,an den händen gelähmter, pfuscher', kiivart ,schiefer, linkischer mensch, verkümmertes tier', lapart ,flickschneider', logart ,faulenzer', lõhvart ,linkischer, alberner mensch, der sich nicht zu betragen weiss, schwätzer', lõmmart ,fresser'; — koobart ,vorrichtung am zaum zum übersteigen (ein kurzer balken mit einem querholz als sprosse)'.

8. Tuletuslõpp -s, -us, -sk.

28. Tuletuslõpp -s, omast -sa (< *-isa) sünnitab asja- ja ajasõnadest omadussõnu, mis omaduse rohkust tähendavad, leidub ka lapi, mordva ja sürjaani keeles. Soomes on ta -isa kujul olemas, näit. kuulus kuulsa (soome kuuluisa), jõudus jõudsa (s. joutuisa), ilus ilusa (s. iloisa), nägus (s. näkyisä), magus (s. makuisa), sünnis, õnnis, aus, märgas, hoolas, õõnes, tähtis, hirmus, rõõmus, rammus, valus, mõnus, ladus. Omastavas kaotavad need sõnad s : i ees seisva täishääliku, kui sõna 1-ses silbis pikk häälik.

29. Tuletuslõpp -s, omast. -se (varem ja murretes praegu veel -kse) on soome-ugri ajast pärit ja annab sõnale vähendussõna mõiste, mida aga praegusel ajal enam palju märgata ei ole. Sünnitab asja- ja ajasõnadest nimesõnu ja nimelt:

A. asjasõnadest sõnu, mis tähendavad:

a. asja, mis kandsõnaga tähendatud asja jaoks määratud, näit. jalus (jalg), kaelas ,halsband', kan-

nus, käis (käsi), kõlgus ‚strohscheune' (kõlgas), rinnus ‚brustriemen', sääris, sõrmus, varrus (käevars) jne.

b. asja, mis kandsõnaga tähendatud asja sarnane ehk muidu kuidagi sellega ühenduses on, näit. alus (ala), harjus (hari), emis, esis, jalas, karjus, küpsis, oras (ora), teras (tera), tõrvas, uudis, ühis jne.

d. sugulusnimetusi, harilikult paljuses: kälised ‚weiber von brüdern', langused ‚männer von schwestern', omased, õesed, vennased jne.

B. ajasõnadest sõnu, mis tähendavad:

a. isikut: petis, hulgus, lurjus, lojus jne.

b. teo saadust või järeldust ja vahendit (sõna on siis kergel astmel): katus (katma), kedrus, leidus, matus, täidis, toidus, tunnus, püüs (< püüdis).

c. tegu (tun oder tat).

aa. kahesilbilistest ajasõnadest (tuletatud sõna on raskel astmel): pettus, hiilgus, kestus, keerlus, kiitus, laitus, lõikus, lootus, mõistus, nuhtlus, kaebus (e. kaebtus), kõlbus (e. kõlblus) jne.

bb. kolmesilbilistest -ta-, -nda-lõpuga sõnadest, millel aga teo tähenduse kõrval ka teosaaduse tähendus võib olla. Vahet teha on mõnikord selle läbi võimalik, et teo tähendusena lõppu -us, teosaaduse tähendusena lõppu -is (-es) tarvitatakse, näit. hirmutus ‚einschüchterung', hirmutis ‚schreck-

bild', istutus ,einpflanzung', istutis ,steckling', jahvatus ja jahvatis jne.

30. Tuletuslõpp -us, omast. use (enne *ude < *võde) sünnitab omadusesõnadest asjasõnu, mis omadust tähendavad, näit. ahnus (ahne), toorus (toores), julgus, kergus, kõrgus, kurjus, küllus, laius, laiskus, agarus, haledus, kadedus, vanus e. vanadus (d analoogiline), tugevus, õnnetus, nurjatus, kannatus ja väga palju teisi sõnu.

31. Tuletuslõpp -as, -es, -is omastavas -a, -e, -i (< *-aha, -*ehe, -*ihi) ei ole õiguse poolest mitte iseseisev lõpp, vaid on vanema aja lainusõnade lõpuna tänapäevani tarvitusele jäänud sarnastes juba -s lõpuga lainatud sõnades kui lammas, armas arma (omast. armsa on analoogiline vorm), kaunis, hernes, kuningas ja palju teisi. Keel on küll hiljem hakanud teda iseseisvaks tuletuslõpuks pidama ja teda ka eesti sõnadele otsa liitma, harilikult aga ei muutu selle läbi sõna tähendus, näit. liblik ja liblikas, kasuk ja kasukas, künk ja küngas, agan ja aganas; niisama hädal ja hädalas (leedu laensõna), kamar kamaras, kodar kodaras, sagar sagaras, hallik hallikas, lusik lusikas (vene lainsõna), maasik maasikas, rusik rusikas, vasik vasikas jne. Kuna tähenduse poolest mõlemate vormide vahel vahet ei ole, tohiks kirjakeel ainult emba-kumba neist vormidest tarvitada, kuid selgusele ei ole ses asjas veel jõutud ja mõlemaid sõnakujusid tarvitatakse läbisegamini.

32. Tuletuslõpp -sk ehk -ski, pea ainult Lõuna-Eestis tarvitusel, vististi vene keelest lainatud ühes

niisuguste sõnadega kui roguski (рогожка), piirask ,piirakas', пирожокъ пирожка), siis aga ka Eesti oma sõnades tarvitusele võetud. Niisugused sõnad on: kõliski ,schelle' (kõlisema), laraski ,schwätzer' (larama), rimaski ,lumpen' (rimama ,abfallen'), harjuski e. harjusk (hari), kälusk ,frau des mannesbruders' (käli), marask e. maraski e. marast ,oberhaut', libask ,schmeichler' (libama), neelask, neelusk ,fresser' (neelma), purask ,meisel', (pura ,längliches, spindelförmiges' ja mõned teised.

9. Tuletuslõpud -jas, -kas, -las, -lis, -mus, -ndus, -tus.

33. Tuletuslõpp -jas (< ja+s), omast. -ja (< jaha), s on ainult nimetavas, ilmub:

a. mõne lainsõna lõpul ehk sõnades, mille kandsõna tundmata, näit. toobijas ,tobiesenfisch, sandaal', angerjas (Leedu keelest), kilkjas ,essig', kubjas kupja, vidujas ,schlanker mensch';

b. sünnitab asjasõnadest uusi asjasõnu, ilma et kandsõna ja sünnitatud sõna vahel tähenduse poolest vahet oleks, näit. lagijas ja lagl ,wilde gans', laukjas ja laugas ,wasserloch', nugijas ja nngis ,marder', tungeljas ja tungal ,mutterkorn', hudjas ja hudi ,stange';

c. asjasõnadest asjasõnu muudetud tähendusega, näit. nälkjas ,schnecke' (näl'k qualle), raudjas ,schweissfuchs, graubraunes pferd' (raud), haabjas ,kleines boot' (haab).

d. ajasõnadest asjasõnu, mis -ja lõpuga sõnadest selle poolest lahku lähevad, et neil selgem substantiiviline tähendus on, näit. elajas, jooksjas, kooljas, minijas, painjas ‚alp'.

e. asja- ja omadusesõnadest diminutiiv- (vähenduse-) tähendusega omadussõnu, siis tihti -kas lõpuga kõrvuti samas tähenduses, näit. kibejas e. kibekas (kibe), krõbijas (krõbe), mustjas (must), nõrkjas (nõrk), paatjas ‚gelblich' (paat), ruskjas (ruske), sirajas (sirge), sumejas e. sumekas (sume), tõmmujas e. tõmmukas (tõmmu), valkjas, võikjas, helkjas (helk), tinajas e. tinakas (tina).

34. Tuletuslõpp -kas (ka + s) käib tähenduse poolest mitmeti lõpuga -jas kokku, nõnda et neid tihti ilma vahet tegemata üksteise asemel võib tarvitada ja nimelt

a. -kas ja -jas vaheldavad üksteisega, näit. kõlukas ja kõlujas ‚voll hülsen', mustakas ja mustjas, pruunikas ja pruunjas jne.

b. -kas ja -k vaheldavad üksteisega, ilma et tähenduses vahet oleks, adjektiivide juures harvemini, näit. küürakas ja küürak, substantiivide juures aga väga tihti, näit. kasukas ja kasuk, liblikas ja liblik jne.

c. -kas leidub hulgas lainsõnades ja on seal ühes sõna enesega tihti lainatud, näit. kuningas, kopikas, leisikas, tubakas jne.

d. hulgas sõnades leiame -kas lõpu, ei saa aga eesti keelest kandsõna mitte nimetada, näit.

adjektiivid: kopsakas, lopsakas, kõpakas ‚steif', lõbakas ‚übermüthig', niiliskas ‚muthwillig', notakas ‚unordentlich herabhängend', pronnakas ‚dickbäuchig', sursakas ‚empfindlich'; — substantiivid: lantsakas ‚peitsche', madjakas ‚prügel, knüttel', väidakas ‚knüttel', nihvakas ‚gerte', putukas, rusikas, urtsikas, vopakas ‚klumpen' jne.

e. selged tuletused on hulk substantiivisid, näit. kahukas ‚grosser bohrer (kaha ‚die löffelförmige spitze'), koivakas ‚abfall von einem fell (koiv), labakas ‚brachsen' (laba), larakas ‚schwätzer' (larama), linukas ‚weisses kopftuch' (lina), mullikas (mullu), otsakas ‚endstück' (ots), säärikas ‚beinling' (säär), sitikas, soolikas, tatikas jne.

f. tihti ei tundu vahet tähenduse poolest kandsõna ja tuletatud sõna vahel, näit. kalukas (kalev), kombakas ja komp (klumpen), kontsakas ja konts (stumpf), kõbjakas ja kõbjas ‚baumschwamm', leitsakas ja leitse (qualm), narakas ja naru (lumpen), pihlakas ja pihl, rämmelgas ja rämmal ‚weide', tuustikas ja tuust, väädikas ja väät jne.

g. adjektiividest tuletatud adjektiividel on enamasti deminutiiviline (vähendusline) tähendus, näit. hallikas ‚graulich' (hall), hapukas (hapu), jämekas, märjakas, mustakas, pruunikas, tõmmukas, vanakas, kollakas (kollane), punakas (punane), sinikas (sinine) jne.

h. substantiividest tuletatud adjektiividel on selle vastu intensiiviline (suurendav) tähendus, näit. karvakas ‚palju karvu', kaunakas ‚schotenreich,

palju kaunu', habekas, himukas, hinnakas, kalakas, kehakas, kondikas, kõrrekas, liivakas, mahlakas, metsakas, ninakas ,suure ninaga, ettetükkiv', oksakas, rahakas, rammukas, rauakas, rinnakas, savikas, sõnakas, töökas, tujukas, tülikas, üdikas jne.

35. Tuletuslõpp -las (la + s) leidub ainult mõnes vähe tarvitatavas sõnas, niisama nagu soomeski, näit. kuhilas (harilikult kuhelik, sõnast kuhi, soome kuhila ja kuhilas), ohelas (ohi, harilikult ohelik), söölas, om. sööla ,gern essend', soome syöläs ,essgierig, gefrässig, übersatt', suulas e. suilas ,beredt' soome suulas ,gesprächig, plauderhaft'.

36. Tuletuslõpp -lis (li + s) leidub ühes ainsas sõnas nagu soomeski; saalis ,beute' (sõnast saama), soome saalis ,beute, einnahme'.

37. Tuletuslõpp -mus, om. -muse (< mukse) sünnitab ajasõnadest substantiivisid, mis tegemist ehk olemist (tun od. sein), harvemini teo järeldust tähendavad, aga ka kalduvust miski tegemisele, näit. joomus (jõmus) ,hang zum trinken', juhtumus ,zufall, abenteuer', kaemis ,der durch den bösen blick angetane schade', kasimus ,das aufräumen, säubern, ordnen', käimus ,gähren', kolimus ,gepäck, bagage', küsimus, nägemus ,sehen', olemus ,sein, wesen', pärimus ,forderung, vererbung', pühkimus ,fegen, wischen', sadamus ,gefälle, mündung', siginemus ,sigidus', soovimus ,wünschen, gönnen', sulgmus ,dämmung, verstopfung', sundmus ,zwingen, zwang', tegemus ,tun, machen, verrichtung', tulemus ,kommen', toomus ,gebrachtes', tundmus, tüdimus, väsimus, vedamus ,führen, schleppen',

viibimus ‚verweilen', võimus ‚können' (võimus ‚macht', niisama loomus (lõmus) ‚natürliche beschaffenheit', aga loomus ‚fischzug mit dem grossen zugnetz'. — Teo vahendit tähendab togimus ‚knüttel' (togima). — Vähesel arvul leidub selle lõpuga ka substantiividest sünnitatud sõnu, näit. selgamus (selg) ‚tracht, rückenvoll', lodamus (loda ‚weiche masse, schlaffes') ‚herumtreiber'.

38. Tuletuslõpp -ndus (nda + us) sünnitab verbidest substantiivisid, mis konkreetselt äratehtud asja ehk olemist tähendavad (haben concrete bedeutung von etwas Getanem od. Gewordenem). Oma saamise poolest langevad need sõnad kahte liiki:

a. -nda- on juba kandsõna lõpul, sellele astub lõpp -us otsa, näit. vabanda-ma vaband-us, omanda-ma omand-us. (Vrdl. tuletuslõpp 29, p. B c bb).

b. kandsõnas puudub praegu -nd: avama: avandus, korjama korjandus, lisama lisandus; niisama: asundus, istandus, kaevandus, kaubandus, kergendus, rabandus. — Substantiividest sünnitatud on varandus (vara), kirjandus (kiri).

39. Tuletuslõpp -tus (< ta + us) sünnitab verbidest substantiivisid, mis tegu ehk teo järeldust tähendavad ja kahte liiki langevad:

a. ta-lõpuga verbide tegevikust, näit. istutama istutus, kasvatama kasvatus. Niisama hirmutus, ehmatus, kirjutus, kannatus jne. (Vrdl. 29, p. B c aa).

b. verbide tehtavikust, kusjuures ka sünnitatud sõnale tehtaviku tähendus jääb, näit. tehtus (tehtama), nähtus (nähtama), saadetus (saadetama), kästus (kästama), öeldus (öeldama).

-us asemel tarvitatakse mõnes sõnas ka -is lõppu, mis sünnitatud sõnale ainult teo järelduse tähenduse annab, ilma tegu tähendamata: istutis, öeldis jne.

10. Tuletuslõpud -ut, -eda, -ti, -tu, -ts, -w, -mang.

40. Tuletuslõpp -ut (-it) omast. -u (-i) sünnitab väikse arvu vähendussõnu, mis aga oma vähendusmõiste praegu on kaotanud. Eesti kirjakeeles on t nimetava lõpult harilikult kadunud, leidub aga enamasti veel murretes. Niisugused sõnad on: neitsi (neitsit om. neitsi), neiu (neiut, rahvalauludes), kätki (kätkit), lühi (om. lühida).

41. Tuletuslõpp -eda, mille tähendus tume, sünnitab rohkel arvul omadussõnu. Nimetavas on -da lõpult alati kadunud, omastavas ilmub ta, kui sõna 1-ses silbis lühikesed häälikud; on seal aga pikad häälikud, siis on -da kõigis muudetes kadunud. Niisugused sõnad on, näit. pime omast. pimeda, kibe kibeda, hale, sale jne.; — haige, om. haige (enne * haigeda), kõrge, kange, sirge, julge jne.

42. Tuletuslõpp -ti, omast. -ti ehk time (enne *-tin, omast *-timen) sünnitab substantiividest ja verbidest substantiivisid, näit. substantiividest: ja-

lusti om. -i, -ime ,steigbügel' (jalus), kannusti, -i ,sporn' (kannus), lokuti, -ime ,herabhängende teile an kleidungsstücken', lõuguti, -i ,flachsbreche (lõuk), ratsuti, -i, -ime ,reitzügel' (ratsu), rinnusti, -i ,brustriemen, kummetriemen' (rinnus), tolguti, -i -ime ,hängendes, herabhängendes', vikati, -i (vikat), karguti, -i ,trittstock am spinnrade, triebstock in der mühle (kark ,krücke'), kõlguti ,stange, treibstock in der mühle' (kõlk ,klötzchen'), täkuti, -i ,hengstfüllen' (täkk); — verbidest: hirnuti, -i ,becassine' (hirnuma), kärbisti, -i (kärpima), kõristi, -i ,klapper' (kõristama), naksuti, -i, -ime ,klapper' (naksuma), näpisti, -i ,instrument zum kneifen' (näpistama), niristi, -i ,brummer' (nirisema), nuristi, -i ,knurrer' (nurisema), painati, -i ,gebogenes holz' (painama), tilguti, -i, -ime ,zunge an der wage, an schlüsseln, hängendes brettchen' (tilkuma).

43. Tuletuslõpp -tu, omast. -tuma (soome -ton, omast. -ttoman) leidub juba sürjani keeles ilmaütlevas tähenduses. Eesti keeles sünnitab ta:

a. Nimisõnade ainusest ja paljusest ilmaütlevad omadussõnad, näit. jalatu ja jalutu (jalg), silmatu ju silmitu (silm). Niisama hännatu (händ), armutu ,halastamata', armetu ,vilets', ematu, isatu, hingetu, kõrvatu ja kõrvutu, keeletu, korratu, maotu, näotu, hooletu, põhjatu, rahutu, süütu, väeti (< *väetū, vägi).

b. Tihti puudub aga selle lõpuga sünnitatud sõnadel eitav tähendus ja nad võivad siis kandsõnaga tähenduse poolest ühte langeda, näit. kohmetu ja kohmus ,starr', lohmatu ja lohm ,schlotterig, träge',

nurjatu ,ungehörig' (nuri ,ungehöriger zustand'), tüütu ,lästig' (tüdi ,beschwerde'), koletu ehk kole ,unheimlich'.

c. Osalt on -tu lõpuga sõnad tehtaviku kesksõnad, mis muutmises -tu tuletuslõpuga sõnu on järele aimama hakanud, näit. üleannetu (üle andma), ehk selle eeskujul sünnitatud tegeviku vormid, näit. kahvatu (kahvatama), kärsitu (kärsima).

44. Tuletuslõpp -ts on peaasjalikult lõunaeestis tarvitusel, leidub aga ka põhja-eestis. Osalt on siia kuuluvad sõnad ühes lõpuga lainatud, näit. kostinits (vene гостинецъ), seenits ehk sents ,überdachter raum beim hause' (vene сѣнцы). Osalt on lõpp algupärane Eesti oma, -ne lõpust tekkinud, näit. jalane, omast. jalatse, kust uus nimetav jalats ,fussbekleidung'. Niisama pähits, jaluts, öits (õitsel olema), kergats, lipits, näpits jne.

45. Tuletuslõpp v sünnitab:

a. ajasõnadest oleviku kesksõnu, näit. tulema tulev, olema olev jne.

b. nimisõnadest omaduse sõnu, mis omaduse rohkust tähendavad, näit. lihav (liha), pudev (pude), igav (iga), kirev (kirju), terav (tera), tugev, vägev, verev jne. —

c. Selle lõpuga sünnitatud on ka üks asjasõna orav.

46. Tuletuslõpp -mang on saksa keelest laenatud ühes niisuguste sõnadega kui kubermang, departemang jne.

11. Tuletuslõpp -ne.

47. Tuletuslõpp -ne (enne -ine), omast. -se (enne -ise) (vrdl. J. Hurt, die estnischen Nomina auf -ne purum, Helsingfors 1886; Dr. Setälä, Suomal. Ugril. Seuran aikakauskirja III, 133—138) on üks kõige laialisemalt tarvitatavatest tuletuslõppudest, niihästi puhtalt (-ne purum) kui ka ühenduses muude tuletuslõppudega. Selle lõpuga tuletatud sõnad on, mõni üksik nimisõna välja arvatud, kõik omadussõnad.

I. -ne lõpuga omadussõnad.

-ne lõpuga omadussõnad tähendavad A) ainet, millest üks asi on tehtud ehk millest ta koos seisab; B) ainet, millega üks asi segatud ehk muidu kuidagi kokkupuutumises on.

1. Omadussõnad, mis otsekoheses mõttes ainet tähendavad, millest asi tehtud (Hurt'i -ne constandi) on, näit. kivine, puune, raudne, tinane, vaskne, kuldne jne. Need omadussõnad on ülemaaliselt tarvitusel, iseäranis armastab neid aga võru murre, kuna tallinna murdes omadussõna asemel tihti elativus materiae ehk constandi (aineline seestütlev) ehk liitnimisõna seisab. Liitnimisõnades sünnitab ainet tähendav nimisõna liite esimese osa, mis harilikult nimetavas seisab, näit. vaskraha, raudvits, kuldsõrmus, tihti aga ka omastavas, näit. sulepadi, rukkileib, rasvaküünal.

2. Omadussõnad, mis otsekoheses mõttes tähendavad ainet, mis mingi asja küljes ehk sees on, millega asi segatud ehk muidu kuidagi ühendatud on (Hurti -ne inhaerentiae), näit. vesine,

mägine, metsane, tolmune jne. — Kui omadussõna tähendab, et asi ühe ainega ainult. välispidiselt ühendatud on, siis võib omadussõna asemel, kui see lauses prädikaadiks on, nimisõna kaasaütlevas muutes seista, näit. kuub on lumine ehk kuub on lumega, kübar on tolmune ehk tolmuga. Juure võib lisada sõna: koos: tolmuga koos, lumega koos. Kui aga omadussõna lauses atribuudina seisab, siis püsib ta harilikult, võib aga lõuna-eestis ka nimesõna kaasaütlevas muutes seista: tindine sõrm, lõuna-eestis: tindine ehk tindiga sõrm. — Kui omadussõna küll välispidist ühendust peab tähendama, kuid asja hariliku osaga, mis harilikult ja loomulikult asja küljes, siis tarvitatakse omadussõna asemel alati nimisõna kaasaütlevat muudet: säärtega saapad, kaherauaga püss, pitka varrega piip, tutuga kana, kana on tutuga. Ainult rahvalauludes leiame ka sarnasel korral omadussõna: Hameh säläh käüsine, kõrik ümbre veeritsäne (V. K.) — Omadussõnade asemele, mis kitsamat, siselisemat ühinemist asjaga tähendavad, ei või kaasaütlev muude astuda: mägine maa, oksne puu, pilvine taevas. — Mõnikord on ka siin võimalik omadussõna asemel nimisõna kaasaütlevat muudet tarvitada, kuid see omandab siis teise tähenduse, ütleb, et omadus asjaga ainult välispidi, lõdvalt ühenduses on, kuna omadussõna kindlamat sisemat ühendust tähendab, näit. „verine sõrm“ (=oma verega koos), „verega sorm“ (sõrm on kuskilt mujalt veriseks saanud), „vesised kartulid“ on kartulid, millel vett sees, „veega kartulid“ on palja veega, ilma rasvata keedetud. — Omadussõnade asemele, mis olekut tähendavad, milles

asi on, võib niihästi prädikaadi kui atribuudi kohal seesütlev (inessiv status) astuda, näit. ilm on udune ehk udus, taevas on pilves ehk pilvene. Niisama: udune ehk udus ilm, pilvene ehk pilves taevas. Põhja-eestis on sarnasel korral tihti ainult seesütlev tarvitatav: siga on tangus ehk tangus siga, kuna lõuna-eestis ka siin tangune võimalik. Ülepea tähendab seesütlev rohkem olekut, omadussõna omadust. Kesk-Eestimaal tähendab raske seesütlev olekut, kerge — kohta: uks on lukkus (kinni), aga võti on lukus (luku sees), niisama kimpus ja kimbus, haakis ja haagis.

3. Omadussõna -ne lõpuga tähendab asja mõõtu. Tüvesõnadeks on neil igasugused mõõtude nimetused. Kuna omadussõnad mõõdu liiki tähendavad, on neil iga kord mõõdu suuruse, arvu tähendajad nimisõnade omastavas muutes kõrval, ehk kui see puudub, siis sõna ‚ühe' mõeldud, näit. ühe-, kahe-, kolme-aastane, kuune, nädalane, tolline, jalane, verstane, vakane, matine, rublane jne., minu, sinu, tema vanadune, sõrme, jala pikkune, laiune, jämedune, paksune jne. Kui mõõdu suurust tähendava arvusõnaga kindlat arvu tahetakse tähendada, siis seisab see hariliku korra järele omastavas muutes omadussõna ees: kümnerublane, kahe-vakane. Kui aga mõõdu suurust ainult umbkaudu tahetakse tähendada, siis astub arvusõna mõõduliigi nimetaja taha ja võtab enesele -ne lõpu otsa, kuna mõõduliigi nimetajaks substantiiv omastavas muutes on, näit. aasta viiene, vaka kuuene. — Lõpp -ne võib igasuguse arvusõna otsa astuda, liitarvu sõnades on ainult liite viimane osa -ne lõpuga, kõik eelmised põhiarvude omas-

tavas: 1856-ne: tuhande kaheksasaja viiekümne kuuene. Niisama ka murdarvudel: poolene, kahekolmandikune. Segaarvudes astub täis- ja murdarvu vahele sõna -ja-, näit. $2^3/_5$ = kahe ja kolmeviiendikune.

4. -ne tähendab, mis liiki ehk sorti üks asi on (-ne generis): isane, emane, mehine, taevane, külane, kohane, segane, umbne jne. Iseäranis armastatud on see -ne generis lõuna-eestis, omadussõnade sünnitamisel, mis isikut suguluse, ameti, elukutse, seisuse järele ära tähendavad: pojane, jaanine, mihkline, soldatine. Põhja-eestis on siin omadussõna asemel seestütlev muude: Jaanist poeg, soldatist vend. Veel sagedamini on põhja-eestis, osalt ka lõuna-eestis pärisnimi appositsioonis: poeg Jaan, tütar Mari, kuna sugunimed oma määratavaga liitsõnaks ühinevad, kus määraja nimetavas ehk omastavas muutes seisab: soldat vend, sõbramees jne. — Lõuna-eestis sünnitatakse omadussõnad -ne generis ka asesõnadest: minune, sinune („sinone kavval"), kellene, millene. Põhja-eestis on selle asemel: minu sugune, sinu sugune jne., mis aga ka lõuna-eestis ette tuleb. — Ülemaaliselt sünnitatakse omadussõnu -ne generis määrasõnadest: näit. katkine, lõhkine, kinnine, otsekohene, vastastikune, hiline jne.

5. -ne tähendab kohta ehk aega (-ne loci vel temporis), näit. alune, esine, küljene, poolne; — hommikune, õhtune, nädalane jne. Kohta tähendajad omadussõnad seisavad harva üksi, enamasti on neil ligemad määrussõnad juures, näit. maa-alune, ukse-esine, lõuna-poolne jne. — Aja-

tähendajad omadussõnad võivad üksi seista ehk ühenduses määrussõnaga: hommikune, jõulune, enne-kirikune, Moosese-aegne. — Ilma määrussõnata tarvitatud koha- ja aja-omadussõnad liginevad tähenduse poolest liikitähendavatele omadussõnadele (adjectivi generis), vrd. kevadene (adj. generis) ilm, aga mineva kevadene (adj. temporis) ilm, väline mets (‚gebüsch auf dem felde' — adj. loci) ja väline töö (‚die arbeit draussen' — adj. generis). — Koha- ja aja-adjektiivide asemel võib nende tüvesõnade omastavat muudet tarvitada. Selle juures tähendatakse omastavaga rohkem omadust küsimise peale: missugune? kuidas? adjektiiviga rohkem kohta ja aega, näit. hommikune palve (küsimise peale: millal?) ja „hommikupalve" (missugune?), vrdl. täna-hommikune palve (tähendatakse ainult aega) ja „tänane hommiku palve" (missugune?); „õhtune söök" ‚ülejäänused õhtusöögist', õhtusöök ‚das abendessen, das abendbrot ganz allgemein'.

Adverbidest sünnitatud koha ja aja adjektiivid on enamasti iseseisvalt, ilma määrussõnadeta tarvitusel, näit. sealne, sealtne, nüüdne, praegune, tänane jne.

6. Lõpp -ne omadussõnade otsas tähendab omaduse vähendamist ehk nõrgendamist (-ne deminutivum). Niisugused -ne sõnad on aga peaaegu ainult lõuna-eestis tarvitusel, põhja-eestist leiame ainult mõne üksiku näituse, nõnda: kehvane, külmane (etwas kalt), mustane (etwas schwarz), noorene, rumalane jne. Tihti ühenduses sõnadega „vähe, pool, nii", näit. „vähe raskene töö, pool rumalane vend, nii pool leigene vesi". Põhja-ees-

tis selle asemel enamasti sõnad „pärane“ ehk „võitu“: kehvapärane ehk kehva võitu, mustapärane ehk musta võitu. — Mõned deminutiivadjektiivid on oma deminutiivtähenduse kaotanud, näit. omane, pahane, tühine, viimase kõrval aga „tühjane“ deminutiivtähendusega. — Sõna „vagane“ tähendab rohkem välispidist omadust, sõna „vaga“ sisemist; vrdl. vagane inimene ‚stiller, ruhiger, friedfertiger mensch‘, vagane elu ‚ruhiges stilles leben im sinne äusserer ruhe und stille‘, vaga inimene ‚religiös frommer mensch‘, vaga elu ‚frommes leben‘. Ilma kohta tarvitatakse mõlemaid sõnu: vagane ja vaga ilm.

7. Suur hulk eelolevates liikides nimetatud -ne lõpuga adjektiivisid võivad kolmel kujul ilmuda: a) tuletused ainuse nimetavast: -ne lõpuga adjektiivid üleüldises mõttes, näit. suvine, tuline, vesine; b) tuletused ains. omastavast, mis adjektiivile ainsuse mõiste annavad, näit. suvene, tuulene, veene; d) tuletused palj. tüvest, mis sõnale palj. mõiste annavad, näit. pilvine, puine. Näit. verine nuga, käsi, sõda; valgeverene, mustaverene inimene, rahvas; vesine maapind, soolveene kaste; luune nuga (luust tehtud), luine kala (palju luid); puune ja puine jne.

II. -ne lõpuga substantiivid.

8. -ne lõpuga tuletatud substantiivisid on vähe. Tallinnamaal üleüldiselt tarvitusel on ainult sõnad: naine, sulane, hobune, rebane, tihane, pitkne. Rohkem leidub sõnu, mille algtähendus adjektiivne, kuid mis substantiivi mõttes tarvitusel,

näit. omane, karjane, pakane, esine, tagune, pealne, alune, kõrvane ja nendega ühendatud rohkearvulised liitsõnad, nagu koldeesine, ahjutagune, aidapealne, põõsaalune (madu) jne.

12. Tuletuslõpud -ste, -ts, -kene, -lane, -ldane.

Varemal ajal oli -ne substantiivisid palju rohkemal arvul tarvitusel. Nende järelejäänustena ilmuvad praegu veel kohanimed -ne sõnade palj. omastavas muutes, näit. Emaste (sõnast emane), Tammiste (tammine), Aiaste (aiane), Kuivaste (kuivane), Pakaste (pakane) ja palju muid; tihti on tüvesõna ise keelest kadunud ja ainult kohanimi palj. omastava kujul alal püsinud, näit. Tirmaste, Keinaste, Sirvaste jne.

Endised -ne lõpuga sõnad on ka suurem hulk praegusi -ts lõpuga sõnu, mis omale nimetavas muutes -ne asemele omastavast -ts on laenanud, näit. Võru näläts, omast. nälätse, mille endine nimetav näläne omast. nälätse. Tallinna murdes on see sõna veel praegu nimetavas -ne lõpuga: näljane, omast. näljase (ja näljatse). Niisama leiame kõrvuti kohanimed Karilats, omastavast Karilatse lainatud, ja Karilaste, palj. omast. endisest Karilane.

48. Tuletuslõpp -kene (soome -kainen) on kokku liidetud lõppudest -ke- (< ka+i) ja -ne. Nimetavas võib lõpuosa -ne ka välja jääda, kuid mitte teistes muudetes. Selle lõpuga võib igast substantiivist vähendussõnu sünnitada, kuna ta tüvesõna omastava otsa liitub. Näit. tuba omast. toa toa+ke

ehk toa+kene, om. ainult toakese. Niisama paelakene (pael), härjakene (härg), tallekene jne. — Ka teiste lõppudega sünnitatud vähendussõnadest võib selle lõpuga uusi vähendussõnu sünnitada, näit. pütikukene (sõnast pütik, mis ise sõnast pütt), marjakene ja marjukene (sõnast marju < * marjoi, mis ise sõnast mari). Niisama pojakene ja pojukene, vennakene ja vennikene (< * venδä+i+kene). — Ka adjektiividest võib selle lõpuga vähendusadjektiivisid sünnitada, näit. hallikene (hall), heldekene (helde), kehvakene, rumalakene ja rumalukene (< * rumalo+i+kene). Koguni võrdlevast astmest: paremakene (parem), suuremakene. — Mõned adjektiivid on ainult -kene lõpuga tarvitusel ja tüvesõna pruugist välja jäänud, näit. lühikene, õhukene, pisikene.

49. Tuletuslõpp -lane (soome -lainen) < la+i +nen, kus -la- harilik kohta tähendav tuletuslõpp on, sünnitab

1. vähesel arvul adjektiivisid, mis tähenduse poolest -line-lõpuliste sõnadega kokku käivad ja harilikumalt ka -line lõpuga tarvitusel on, näit. künklane (harilik: künkline), loiklane (loiguline).

2. adjektiividest vähendusadjektiivisid, näit. haiglane (haige), alplane, kerglane, kõhnlane, õiglane, pehmlane, peenlane jne.

3. -lane lõpu päris ülesanne on substantiivisid tuletada, mis isikut tähendavad seda mööda, kust ta pärit on, kus ta alaliselt elab, mis on tema amet, erakond, mõtteviis jne., näit. eestlane, lätlane, venelane, sakslane, rootslane, inglane, mustlane,

tartlane, võrulane, viljandlane jne; linnalane, mägelane, muulane, põrgulane e. põrglane, randlane, saunlane; kosilane, mõõgalane, piimlane (milchverkäufer), mesilane; kiriklane, kurjalane, seltslane, sugulane, vaenlane, võlglane, kihulane, porilane jne.

50. Tuletuslõpp -ldane (< lda+ne) on tarvitusel -line ja -lik sõnade kõrval adjektiivide tuletamiseks, millele ta vähendusmõiste annab, näit. äkildane (äkiline), lapeldane (lapeline), lausaldane (lausaline), lüheldane (lühelik), pikaldane (pikaline), rahuldane (rahuline), üksildane, vanaldane (harilikumalt vanadlane) jne.

13. Tuletuslõpud -line, -mine, -likane.

51. Tuletuslõpp -line (vrdl. lõpp -lik) sünnitab sõnu, mis tähendavad:

a. ajutist olemist ehk viibimist selle juures, mida algussõna nimetab (vrd. lõpp -lane, mis jäädavat, alalist olemist ehk viibimist tähendab). Need sõnad olid alguses adjektiivid, on aga praegu pea ainult kui substantiivid ja nimelt kui isiku nimetused tarvitusel. Hurt nimetab neid sõnu nomina commorandi. Küsimine: kus ta on? Üksikud alaliigid: aa) sõnad kohalise tähendusega: veskiline (kes veskil on), laadaline (kes laadal on), rannaline (kes ajuti rannas käimas, kuna randlane — alaline ranna elanik), tartuline (vrd. tartlane), võruline, paideline jne. — bb) Sõnad, mis inimesi nende ajutise töötegemise ehk asjaajamise järele nimetavad: kalaline (kes kalal on), sepiline, heinaline, marjaline, marjuline, teoline, tööline, üüriline jne.

— cc) Sõnad, mis pidude osavõtjaid tähendavad: piduline (kes pidul on), pulmaline, varruline, matuseline, talguline, jaanituleline jne. — dd) Sõnad, mis ametit, teenistust ehk eluseisust tähendavad: ametiline, kostiline, palgaline, moonaline, päevaline, suveline e. suviline e. suiline jne.

b. Sõnad, mis ütlevad, et kellelgi ehk millelgi seda omaduseks ehk küljes on, mis algussõna nimetab (nomina adhaerentiae), enamasti adjektiivid, mõni üksik ka substantiivina tarvitusel. Küsimine: mis tal on? Näit. emaline laps (s. o. laps, kellel ema on), naiseline (kellel naine on), rahaline (kellel raha on), leivaline, kehaline, liikmeline, nimeline, kõrvuline, sõlmiline jne.

c. Sõnad, mis ütlevad, et millegisse üks määratud mõõt sellest sisse mahub, mis algussõna nimetab (Nomina capacitatis). (Vrdl. -ne: -line sõnad mahutavad umbkaudu, -ne sõnad mõõdavad täpipealt, näit. vakaline kott — millesse umbes vakk sisse mahub, vakane kott, — milles üks vakk sees on): matiline, toobiline, pangiline, tolliline, süllaline, verstaline, puudaline, naelaline, aastaline, päevaline, tunniline, üheline, kaheline, kümneline.

d) Sõnad, mis omastamist ja liiki tähendavad. Küsida võib: kelle ehk mille ta on? Selle liigi -line sõnade asemel võib iga kord ka algsõna liht omastav olla: kutseline haridus ehk kutseharidus, kultuuraline ülesanne ehk kultuura-ülesanne, ühiselulised vormid ehk ühiselu-vormid, rahvusline küsimus ehk rahvuse küsimus.

e) Sõnad, mis omadust ja laadi tähendavad; Küsimine: mis laadi, millele omane? Näit. sõbra-

lised silmad (sõbra laadi ehk sõbrale omased silmad), suureline inimene, rutuline töö, tarviline asi. Mitmed d) liigi sõnad võivad kergesti e liiki sattuda, kuid sarnasel korral ei saa nende asemel enam liht omastavat tarvitada, vaid ühenduses sõnaga „omane", näit. „matemaatiline täpipealsus" võib tähendada 1. maatematika täpipealsust, 2. aga ka matemaatika laadi ehk matemaatikale omast täpipealsust.

f) Adjektiividest sünnitatud -line lõpuga adjektiividel on tihti vähendav tähendus, nagu selle sarnastel -ne-sõnadelgi, kuid -ne sõnad tähendavad rohkem püsivat omadust, -line sõnad — ajutist omadust. Näit. kurb kurvane ja kurvaline, paha pahane ja pahaline, peen peenene ja peeneline jne. Kirjakeeles on aga seda liiki -line sõnad vähe tarvitusel.

52. Tuletuslõpp -mine (soome -mainen) sünnitab kohtatähendavaid adjektiivisid, näit. alumine, keskmine, päramine, sisemine, tagumine, ülemine, vahelmine, välimine, äärmine, järgmine, pealmine jne.

Eelolevast hoopis lahku minev tuletuslõpp on -mine (soome -minen), mis ajasõnadest verbaalsubstantiivisid sünnitab, näit. olemine, tegemine, tulemine, lugemine jne.

53. Tuletuslõpp -likane (< lik+ne) sünnitab lik lõpuga adjektiividest -ne otsaliitumise teel uuesti adjektiivisid, ilma et tähendus märgatavalt muutunud oleks, vrdl. okslik ja okslikane, mätlik ja mätlikane. Niisama: joonlikane, kolklikane, muhklikane, nuklikane, tüklikane jne.

14. Tuletuslõpud oma tähenduse järele.

Tähenduse järele võime tuletuslõpud järgmistesse liikidesse jaotoda:

Asjasõnade tuletuslõpud.

I. Tegija ja olija nimed. Isiku nimed.

1. -k sünnitab nimisõnadest isikute nimesid, mis tähenduse poolest kudagi tüvesõna sarnased. Ainult väike arv sõnu: isak (võõrasisa), emak (võõrasema), tüdruk (tütar).

2. -ik sünnitab nimi- ja ajasõnadest isikute nimesid selle järele, mis nad on ehk mis nad teevad: joodik, jooksik, kaksik, laulik, noorik, pealik, saadik; — vabadik; — kasvandik; — asemik, habemik;

3. -ja sünnitab ajasõnadest tegija ja olija nimesid: paluja, kirjutaja, magaja jne.

4. -m sünnitab ajasõnadest mõned tegija nimed: luiskam (luiskaja), niisama tuiskam, vingam.

5. -mus sünnitab ühe isiku nime: lodamus (laisk, pehme inimene, lodev).

6. -nd: 1. asjasõnadest isikute nimesid, mis tähenduse poolest tüvesõna sarnased: isand, emand, tütrend (võõraslaps), soend; 2. ajasõnadest tegijasõnu halvakspanevas mõttes: irvand (irvitaja), lorand (loriseja).

7. -nik: asjasõnadest isiku nimesid: abinik, aednik, kodanik, mõisnik, omanik. talunik.

8. -r sünnitab nimi- ja asjasõnadest isikute nimesid selle järele, mis nende töö ja amet on:

kalur, kangur, lambur, nahkur, tuiskur, hulkur, vingur, sõdur.

9. -rt sünnitab asja- ja ajasõnadest isikunimesid halvakspanevas mõttes: lakart, käpart (käperdama), logart.

10. -s sünnitab asja- ja ajasõnadest isikunimesid, mis kandsõnale tähenduse poolest sarnased, ehk sellega kudagi ühenduses: karjus; — petis, hulgus, lurjus; — sugulusnimetused: kälised, langused, omaksed, õeksed, vennaksed.

11. -lane sünnitab asjasõnadest isikute nimesid seda mööda, kust isik pärit, mis tema amet, mõtteviis jne.: eestlane, venelane, sakslane, randlane, kosilane, kiriklane, sugulane, vaenlane, võlglane jne.

12. -line sünnitab nimisõnadest isikunimesid a) selle järgi, kus isik ajutiselt on: veskiline, laadaline, rannaline, tartuline; b) ajutise töötegemise ehk asjaajamise järele: kalaline, sepiline, heinaline; c) pidudest osavõtjaid: piduline, pulmaline, matuseline jne.; d) ameti, teenistuse, eluseisuse järele: ametiline, kostiline, palgaline, päevaline jne.

II. Abstrakt (mõttelised) asjasõnad.

A. Abstrakt tegemine ja olemine.

1. -mine, 4. ajasõnaline tegusõna, nimetab tegemist ehk olemist kõige üleüldisemas mõttes, ilma mingit üksikjuhtumist ehk mingit tähendust tegija kohta sisaldamata, kui tegija nimetust otse kõrval ei seisa, näit. mis kasu on kehal magamisest.

2. -ma, 3. ajasõnaline tegusõna, peab ka üksikut juhtumist silmas: ta läheb magama.

3. -da, 1. ajasõnaline tegusõna, on üleüldsuse mõttes ma nimisõnaga ühesarnane: ta tahab magada.

B. Abstrakt tegu:

1. -u: nimetab tegu üleüldiselt, nagu -mine tegemist, ilma üksikjuhtumist silmas pidamata: tegu, elu, tulu, tänu; hoid (hoiu), hüüd (hüüu), lait (laidu).

2. -i (endise ü asemel): sellessamas tähenduses kui u: häbi, kütt (küti), küüt (küüdi), lüps (lüpsi), künd (künni).

3. -mus; joomus (jooma himu), juhtumus, küsimus.

4. -tus: kiitus, laitus, hirmutus, jahvatus.

C. Konkreet tegemine: üksainus sõna: lugemine tähenduses lugemisetükk.

D. Konkreet tegu.

1. -e: aste, heide, hüpe, kaste.
2. -k: hüpak, minek, olek, panek, tulek jne.
3. -m: joom, käim, loom (iseloom), müüm.
4. -ng: lahing, valang, tõuseng, laeng.
5. -ndus: korjandus, kaubandus, kergendus, rabandus jne.

E. Üleüldised omadused.

1. -us, nimisõnadest: suurus, vahvus, vaikus, värskus, virkus jne.

III. Konkreet nimed.

A. Hämarad. Sünnitatud sõnad mitmekesise tähendusega:

1. -l: pähkel, räbal, vuril, tungal, pannal, pügal.

2. -p: vähestes sõnades: käänap ehk käänak, viidap (abschüssig ausgefahrene wegstelle), kerep (kere).

3. -er: manner(maa), kuller(kupud), piller-(kaar), tõnger(maa), uper(kuut).

B. Tööriist, abinõu, vahend.

1. -e: hape (millega hapendatakse), kate (millega kaetakse).

2. -m: avam (võti), oim (ujuma), valam (trehter), pide (pideme), kõide (köitme).

3. -ti: jalusti, kannusti, ratsuti, kõristi.
4. -us: jalus, kannus, rinnus, käis.
5. -mus: üks sõna: togimus (knüttel).

C. teoobjekt (asi, mille kallal töötatakse):

1. -e: lake, loobe, näide, õpe, linnupete.
2. -k: sõõk, jook.
3. -m: kandam, sõnum.
4. -ng: avang, laeng.

D. teosaadus, tehtus:

1. -e: hape, kaabe, lõige, pühe.
2. -k: saak, lõõk, müük.

3. -m: loom, surm.
4. -nd: kaevand, lükand, pistand.
5. -ng: avang, murrang.
6. -mus: küsimus, sundmus.
7. -us: katus, kedrus, leidus, kirjastus.
8. -tis: istutis, kasvatis, jahvatis.

E. Teokoht, koht üleüldse.

1. -e: aste (trepiaste), lape (abgesonderte, besondere stelle), peide (peidukoht), sööde (krippe) — aste astme, ase; — alasi.

2. -k: liivak, seljak, rinnak, kallak.

3. -ik: a) üleüldiste omaduste järgi: esik nõmmik, nurmik, sopik.

b) selle järele, mis koha peal olemas: haavik, kuusik, tammik, puhmik.

4. -stik: a) selle järele, mida koht sisaldab järvestik, kännustik, küngastik;

b) iseloomu järele: kallastik, kõrgustik.

4. -la: toonela, lehtla, Lihula, Ambla.
5. -nd: Võhandu, Viljandi.
6. -ng: alang (madalik), avang (lahtine koht), sadang (abgrund).

7. -ne: Karilaste, Jõgeveste, Aliste (Karilane, Jõgevene jne.).

8. -ts: Karilatsi jne.

F. Loomad:

1. -ik: a) üleüldiste omaduste järgi: härik, lehmik, nuumik, silmik jne.

b) koduloomad karva järele: kiudik ehk küüdik (weibliches rind mit weissem rückenstreifen), mustik, päitsik, punik, tõmmik.

c) sündimise aja järele: esik, kolmik, kesik, pühik, suvik, talvik.

2. -jas: elajas.
3. -kas: liblikas, varikas, mullikas, sitikas.
4. -lane: mesilane, kihulane, porilane.
5. -nd: kirjand (kirju lehm), pühand (pühapäeval sündinud härg).

G. Riided, maja asjad.

-ik: linik, palmik, rätik, tuustik; — käsik (schöpfkelle), kehik (ein halbes lof, ein gefäss aus rinde), kuudik (hühnerhaus), lüpsik, süstik, tuulik, vitsik (holzgefäss mit reifen).

H. Sarnasus:

1. -k: kildak (brotschnitt., kild), siilak (siil), tiivak (Flügel an der Pflugschar), tõrvak (tõrv).

2. -ik: koorik, kuhik, mätik.

3. -nd: laiand ‚breiter feldrand', tõrvand (kienholz).

4. -ndik: kaevandik, lisandik, mägendik.

I. Kõla.

1. -n: kohin, kahin, sumin, põrin, virin jne.

K. Rühm.

1. -stik: laevastik, sõnastik.
2. -ndus: kirjandus, varandus.

L. Vähendus- ja meelitussõnad:

1. -i: ainult pärisnimedes: Kusti, Anni, Leeni; ka: kutsi, kiisi.

2. -u: Juku, Liisu, kiisu, kutsu, Miku, mustu, Villu.

3. -it: ainult vähestes sõnades: neitsit, kätkit.

4. -kene: harilik vähenduslõpp, mis igale sõnale võib otsa liituda. -kene kõrval on nimetavas ka -ke üksi tarvitusel: lauakene ehk lauake, metsakene ehk metsake.

Omadussõnade tuletuslõpud.

1. Omadussõna ütleb, mis ainest asjasõna on:

-ne: kivine (maa), vaskne, kuldne, hõbedane jne.

2. Omadussõna ütleb, mis ainega asjasõna koos ehk segatud:

-ne: vesine, metsane, lumine, tolmune jne.

3. Omadussõna tähendab midagi sellesarnast, mida kandsõna nimetab;

-ik: lapik (lapp), oksik, saksik, sarvik, võõdik.

4. Omadussõna nimetab asja laadi:

-lik: rahvalik, vennalik.
-line: sõbraline, suureline, rutuline (töö).
-likane: okslikane, mätlikane.

5. Omadussõna nimetab asja liiki:

-ne: isane, emane, kūlane, kohane.
-line: kutseline, rahvusline.

6. Omadussõna nimetab aega:

-ne: hommikune, õhtune, suvine, talvine.

7. Omadussõna nimetab kohta:

-ne: alune, esine, kūljene, poolne.
-lane: kūnklane, loiklane.
-mine: äärmine, alumine, pealmine.

8. Omadussõna nimetab asja mõõtu:

-ne: (mõõdab): vakane, rublane, jalane.
-line (mahutab): vakaline, rublaline.

9. Omadussõna nimetab järjekorda (järjekorra arvud).

-s: nd: kolmas kolmanda, neljas, viies.

10. Omaduse rohkust tähendavad:

-v: lihav, terav, igav, tugev, vägev, verev.
s: jõudus, rammus, ilus, nägus, magus.
-kas: kaunakas, habekas, kondikas, metsakas.

11. Omadust vähendavad:

-jas: mustjas, valkjas, helkjas.
-kas: hallikas, hapukas, mustakas, kollakas.
-kene: hallikene, kehvakene, paremakene, suuremakene.
-lik: arglik, kurblik.
-ne: kehvane, külmane, mustane.

-line: pahaline, peeneline.
-ldane: äkildane, lüheldane, rahuldane.

12. Omadusest (asjast) ilma ütleb:

-tu: armutu, jalutu, kõrvutu, meeletu.

15. Ajasõnade tuletamine. Kausatiivid, faktiivid.

Ajasõnad (verbid) on oma välimuse poolest:

a) tüvisõnad: jooma, saama; tuletatud sõnad: jootma, saatma.

b) lihtsõnad: saama, saatma, tegema, liitsõnad: kätte saama, ära saatma, valmis tegema.

Liitverbisid ei kirjutata kunagi kokku, välja arvatud kesksõnad, kui nad lauses täiendusena seisavad ja -mine ja -ja lõpuga nimisõnad, näit. kiri on ära saadetud (öeldis), aga ärasaadetud kiri (täiendus), ärasaatmine, ärasaatja.

Tähenduse poolest jagunevad kõik verbid järgmistesse liikidesse:

1. Sihitavad verbid ehk transitiivid, millel otsekohene sihitus sihitavas ehk osastavas muutes võib kõrval seista: kirjutab kirja, loeb raamatut.

2. Sihituseta verbid ehk intransitiivid, millel otsekohest sihitust ei saa kõrval seista: magab, seisab.

3. Isikuta verbid (impersonaalid), millel grammatilist alust juures ei saa seista, näit. lööb välku, sajab vihma;

4. Enesekohased (refleksiivid) on sihitavad verbid, millel sihitusena sõna „ennast“ kõrval seisab ehk kõrvale võib mõelda: peseb ennast, andub (annab ennast);

5. Vastastikused (retsiprookid) on verbid, millel sihitusena sõna teineteist ehk üksteist kõrval seisab ehk kõrvale võib mõelda, näit. armastavad teineteist, maadlevad (teineteisega).

6. Kausatiivid (põhjendavad) nimetavad põhjusekandsõnaga tähendatud tegevuse ilmumiseks, ema kiigutab last, sellepärast laps kiigub.

7. Faktiivid (teostajad) tähendavad selle abil ehk selle läbi, seda ehk selleks tegema, mis kandsõna tähendab: kuldama, aurama.

8. Translatiivid (omandavad), tähendavad sellesse olekusse saamist ehk selle omaduse omandamist, mis kandsõna tähendab: hapnema, purunema.

9. Frekventatiivid ehk iteratiivid (kordavad) ütlevad, et tegevus mitte ühes joones edasi ei lähe, vaid järkude kaupa kordub: käändlema (vrd. käänama).

10. Kontinuatiivid (kestva tegevuse verbid) ütlevad, et tegevus kaua ühes joones edasi kestab: elutsema, higitsema.

11. Momentaanid (silmapilkse tegevuse verbid) tähendavad tegevust, mis ainult lühikest aega ehk ühe silmapilgu kestab, näit. praksatama.

Kõik ajasõnad jagunevad kõige pealt sihitavateks ja sihituseta verbideks. Niihästi ühed kui

teised võivad siis järgmistesse liikidesse jaguneda, seda mööda missugused nad tähenduse ja tuletamise poolest on.

Ajasõnu tuletab keel niihästi nimisõnadest (denominaalid) kui ka teistest ajasõnadest (deverbaalid). Tihti on üks ja seesama tüvi kord substantiivi, kord verbi tähenduses tarvitusel ja siis on mõnikord raske ära määrata, kas ajasõna nimisõnast või nimisõna ajasõnast tuletatud on, näit. külm külma ja külmama külman, võit võidu ja võitma võidan, ligu leoks ja liguma leon; nimisõna on sarnasel korral niihästi abstrakt tähenduses (millel verb aluseks) kui ka konkreet tähenduses (millel harilikult noomen aluseks), näit. and tähendab andmist ja antud asja, maks tähendab maksmist ja makstud raha. Kahtlust ei ole siis, kui nimisõnal ainult selge konkreet tähendus, niisugusel korral on kandsõnaks noomen, näit. kaelustama (sõnast kael), armastama (sõnast armas), kuldama (sõnast kuld), mustama (sõnast must) jne.

Põhjendavad verbid (kausatiivid, ladina sõnast causa põhjus) on sihilised ajasõnad, mis ütlevad, et tegevus teise tegevuse välja kutsub, mida kandsõna tähendab, selle ilmumisele põhjuseks on, näit. söödan looma, selle pärast, sellel põhjusel saab loom süüa; ema kiigutab last, selle läbi saab laps kiikuda.

Kausatiivid tuletatakse enamasti intransitiivverbidest lõpuga -tama, näit. harjutama (harjuma), asutama (asuma), heiditama (heitima), eksitama (eksima). Niisama: imetama, istutama (faktiiv), jahutama, kasvatama, kaotama, käitama, kiigutama, kortsutama, kõigutama, kõnnitama, kõrvetama, kuivatama, kustutama, lahutama (lahkuma), laotama (laguma),

lennutama (lendama), lepitama (leppima), leotama (liguma), liigutama, lõpetama, mahutama, näitama (nägima), nihutama (nihkuma), osatama (oskama), õpetama (õppima), poetama (pudema), põletama, sigitama, sünnitama, sirutama, sõidutama (sõitma), tüütama (tüdima), ujutama, vannutama (vanduma) ja väga palju teisi. — Niisama kõlatähendavad verbid: karjutama (karjuma), kääksutama, kiiksutama, laksutama, loksutama, paugutama, vingutama jne.

Tähenduse poolest läheb lahku põetama (põdema), (põdemisel juures, haige ravitsejaks olema), niisama: suretama, kooletama.

Osalt puudub vahe tuletatud ja kandsõna vahel tähenduse poolest, näit. kullatama ja kuldama, pesitama ja pesima, rõhutama ja rõhuma, silitama ja silima, sülitama ja sülgama, vahutama ja vahtuma.

Siia tulevad arvata ka sellessamas tähenduses tarvitatavad lõpud:

a. -ldama (< le+tama): tükeldama (tükitama), vaheldama (vahetama), ihaldama, ikaldama. Enamasti langevad need sõnad aga tähenduse poolest -le- sõnadega (frekventatiividega) kokku, näit. kõheldama (kõhelema), kogeldama (kogelema), looseldama (loosklema).

b. -ndama (< ne+tama), näit. alandama (alanema), hapendama (hapnema), edendama (edenema), kahandama (kahanema). Niisama: lähendama, mädandama, murendama, pudendama, õiendama (õigenema), pahandama, sigindama, selgendama, südandama, tagandama, vähendama (vähenema) ja palju teisi.

c. -tma on -tama lühendatud kuju, näit. söötma (sööma), jootma (jooma). Niisama: keetma, saatma, võitma (võima), jätma (jääma), kütma (küdema), päästma (pääsma), tõstma (tõusma), viitma (viibima).

Faktiivid (teostajad) tuletatakse harilikult noomenitest ja tähendavad a) selle abil ehk läbi tegema, b) seda tegema, c) selleks ehk sellesarnaseks tegema, mis kandsõna tähendab. Tuletuslõpud on:

a. -tama: a) purjetama (purje abil), koitama (koi läbi), nõutama, raotama, pasundama, valetama, tuulutama; b) aitama (abi andma), sammaldama (sammalt tegema), valutama (valu tegema); — c) tükitama (tükiks tegema), sirutama, kuivatama (kuivaks tegema), kolletama, jäätama; niisama: -rdama: hämardama, kähardama, ähvardama, ohverdama jne.

b. -tma: muutma (muu), täitma (täis), köitma (kõis).

c. -stama: tähendused needsamad, mis -tama lõpul: a) hammustama, kaelustama; b) ahastama, alustama, armastama; c) himustama (himuks tegema), jutustama, karistama, rõõmustama (rõõmsaks tegema), valmistama, vihastama, suurustama, võõrastama, kahtlustama, pilbastama, otsustama, joovastama (joobnuks tegema), julgustama, lõhestama.

d. -ama (< *adama): a) väline tundemärk: 1-ne nimisõna on -ta lõpuga ja kergel astmel: kuldama kuldan kullata, tuulama (tuule abil), lupjama,

muldama, paikama, soolama, tahmama, tõrvama, vaapama, luiskama, malkama, naelama, nõelama, silmama, väntama; b) hullama, kaunama, koprama, kuhjama, latvama, mättama, piirama, vaevama; c) halbama, kuivama, lahjama, mustama, aurama, härmama, surmama jne.

e. Iseäraline liik kausatiivide ja faktiivide hulka käivaid sõnu on nõndanimetatud kirjeldavad verbid (deskriptiivid), mis enamasti hüüdsõnadest tuletatud on, näit. ässitama (äśś! äśś!), äiutama (äiu! äiu! laulma), parastama (paras! paras!), kaagatama, kiisutama, nõõtama, hurjutama, tpruutama, võtatama, utetama, vissitama.

Refleksiivid (enesekohased).

Harilikult tekivad enesekohased ajasõnad nõnda, et sihilise ajasõna sihituseks sõna „ennast" tarvitatakse: pesen ennast. Peale selle on aga enesekohaste ajasõnade tuletamiseks väga laialiselt tarvitusel ka tuletuslõpp

-u, -i (< *-ü, enne bu, du), mis nimi- ja ajasõnadest ajasõnu sünnitavad, mis tegevuse pöörmist tegija enese peale, selle kõrval aga ka intransitiivilist tegevust üleüldse tähendavad. Nende väline tundemärk on, et olevik ja I. ja III. nimisõna kõik kolm raskel astmel on, näit. juurduma juurdun juurduda (siia alla ei käi siis niisugused liht intransitiivid, nagu istuma istun istuda, mille olevik kergel astmel), näit. taim juurdub, s. o. kasvatab enesele juuri mulla sisse. Niisama: võõrduma, tuulduma, soolduma, uinuma (olevik uinub kergel astmel — jääb magama, uinub raskel astmel —

magab), soolduma, purduma (puru), jahtuma (jahe), sattuma (sadama), nihkuma, imbuma, tekkima, valguma (valama), hirmuma, juhtuma, lahkuma, süttima, ihnuma, kerkima, koorduma, lämbuma, lehtima, meeldima, närbima, puuduma, selgima, selguma, tuimuma, turduma, vettima, viibima, kuivuma, valguma, kuuluma, täidima, hukkuma jne.

Paaris ühesilbilises on vana tuletuslõpp -bu veel tervelt püsinud: saabuma, joobuma.

Lõpp -u võib ühineda -da, -nda, -lda, -rda lõppudega, mille läbi tekivad lõpud

-duma, -nduma, -lduma, -rduma. Lõuna-Eestis on need laialt tarvitusel, püüavad aga viimasel ajal ka kirjakeele pääseda, tihti küll ilma et selleks just tarvidust tunduks, näit. sammelduma (ennast samblaga katma), habenduma, kamarduma, väärduma.

16. Translatiivid (omandavad), frekventatiivid, kontinuatiivid, momentaanid.

Omandavad verbid (translatiivid) on tähenduse poolest teostavate verbide (faktiivide) vastandid ja enesekohastega sugulased. Kuna teostavad verbid ütlevad, et seda ehk selleks tehakse, mis kandsõna tähendab, ütlevad translatiivid, et seda enesele saadakse, omandatakse, mis kandsõna tähendab. Ühes sellega on iga kord ka saamise, omandamise algamine juure mõeldud (inhoatiiv). Translatiivide tuletuslõpp on:

1. -ne. Ajasõnadest tuletatud sõnad lähevad kandsõnadest tähenduse poolest väga vähe lahku

ja tarvitusel on siis enamasti ainult kandsõnad, näit. algama (algnema), kudenema (kudema), lahkuma (lahknema), liguma (ligunema). — Näitused hapnema (hapu), harinema (harima), häbenema, isunema, janunema, kahanema, leigenema, leekinema, lõhknema, mädanema, õigenema, pudenema, selginema, siginema, sūdanema, täienema, tūdinema, vaiknema; alanema, edenema, higinema, jahenema, lähenema, muhenema, murenema, purenema, pahanema, paranema, soenema, vananema, vähenema jne.

Frekventatiivid ehk iteratiivid (tegevust kordavad ajasõnad) ūtlevad, et tegevus mitte ühes joones edasi ei lähe, vaid järkude kaupa kordub. Tuletuslõpp on

1. -elema, lühendatud -lema: mühelema (mühama), jagelema, kihelema, sūgelema, kaeblema, käändlema, tinglema, karglema, looklema, kauplema, võitlema, vaevlema, kaevlema, kisklema, pukslema, taplema (tapma); kūlmetelema, ahvatelema, ehmatelema, eritelema, esitelema, jalutelema, haljendelema, häbendelema, kohendelema jne.

2. -ldama sellessamas tähenduses kui -elema: kogeldama (ja kogelema), looseldama (loosklema) jne.

Kontinuatiivid (kestva tegevuse verbid) tähendavad, et tegevus ühes joones edasi läheb, kuid väga tihti on järkude kaupa kestmise mõiste neil siiski ka juures. Tuletuslõpud on:

1. -tsema: igatsema, kahetsema, manitsema, häälitsema, elutsema, higitsema, kaabitsema, kärat-sema, kipitsema, kiratsema, larmitsema, leegitsema, muretsema.

2. -sema: helisema, kahisema, kägisema, kärisema, kihisema jne. — -sema sõnad tähendavad ühtlasi iga kord ka mingi kõla tegemist.

Momentaanid (silmapilkse tegemise verbid) tähendavad, et tegevus silmapilkselt sünnib. Lõuna murdes on neil lõpp -hta, põhja murdes ja kirjakeeles:

-tama, -stama: karjatama, kilgatama, kõhatama, minestama, tukastama jne.

17. Adverbid.

1. Nimisõnade muuted adverbidena.

1. Suur hulk nimisõnu on ainult teatavates muudetes adverbidena tarvitusel, kuna teisi muuteid neist ei tarvitata. Nad tähendavad enamasti kohta ehk olekut ja seisavad harilikult sisse-, sees- ehk seestütlevas muutes. Niisugused on: all alla alt (ala), esialgu (< * algoin), esmalt, ees ette eest, eel eele eelt, esile, eemal, -le, -lt, istu, kaugel, -le, -lt, kähku, kesk keset, (ise)keskis, keskel, -le, -lt, kikis kikki kikil kikile, kössis kössi, kükil, -le, küll küllalt, lähedal, -le, -lt, ligidal, -le, -lt, lähemal, -le, -lt, liig liia liialt liiaks, londis lonti, lossis lossi, morsis morssi, mossis mossi, norus norgu, najal,

-le, -lt, nurja, paos pakku paost, päral, -le, -lt, -st, pärit, peidus peitu peidust, pelus pelgu pelust, pilul pilus, punnis punni, püsti, raisus raisku, redus redusse redust, rikis rikki, ripus rippu, sasis sassi, seas sekka seast, sirul sirule, sees sisse seest, soigus soiku, sombus sompu, sompi, sorus sorgu, taga taha tagant, toime, hukas hukka, umb umbes, ummuses ummusest ummusele, huupi, üleval, -le, -lt, üles, ülemal, -le, -lt, ümber, -rt, vallal, -le, valvel, vastu.

2. Sõnad, mille mõned muuted adverbidena, teised aga hariliste nimisõnadena tarvitusel. Siia käivad: 1) -n lõpuga sõnade alalütlevad kõla tähendamiseks, näit. ladinal, larinal, kahinal jne.; 2) omadussõnade alaltütlevad sellessamas tähenduses, mis tuletuslõpp -ste annab: ennemalt, lühidalt, lühemalt, napilt (napisti), kallimalt, — iseäranis -lik lõpuga omadussõnadest: õnnelikult, mõistlikult; 3) niisugused alaltütlevad kui soojalt (jooma), toorelt (sööma), tuli poisikeselt sinna, suri noorelt ära; 4) niisugused juhtumised, kus adverbi ja sõnamuute vahel tähenduse poolest vahe on, näit. riie seisab kotis, kannab seljas, kõrval, juures jne. Sarnased adverbid on näit. hilja aegu, ühtaegu, asemel, -le, -lt, haaval, -lt, ääres ääre äärest, iial (iga), ikka (iga), maailma (väga), jälle, jälgi, järel, -le, -l, järge, joonelt, jõudu, juures juure juurest, kallal, -le, -lt, kannul, -le, -lt, kauda, ümberkaudu, ümbertkaudu, pealiskaudu, kaupa, kaasas kaasa, kärsus kärssu, käes kätte käest, paremat, pahemat kätt, kirjas kirja kirjast, kodu koju kodunt, koos kokku koost, koomal, -le, -lt, kohal, -le, -lt, kohas kohta kohast, korrast korralt, korra, kõigest, kõrval, -le, -lt, küljes

külge küljest, küürus küüru küürust, laial, -le, -lt, ühtelugu, loolt, maas maha maast, sinnamaale, siitmaalt, jalamaid, sedamaid, mäel, -le, -lt, miks, mida... seda, muist (muu), murdu murrus, naljalt, tuhat nelja, otsas otsa otsast, esiotsa, osast, osalt, hoobil, hoobilt, hoopi, õues õue õuest, paigu, paigal, paigast, kõigis paigus, kõiki paiku, peas pähe peast, pihta, nii pikalt, poole pool poolt, põhja, ühte puhku, sootumaks, puruks, ruttu, sest seks, seljas selga seljast, sihis, tarvis, teiseks, kolmandaks jne., teel, tihti, tõttu, turjal, tükis, hulgas hulka hulgast, ühes ühte ühest, vaevalt, vahel, -le, -lt, -st, vaiki, vakka, vara, väga, vähemalt, väljas välja väljast, võõrsil, -le, -lt.

3. Sõnad, mis sedavõrt ümber muudetud, et raske ütelda, kudas nad tekkinud on; ainult suguIasi keeli appi võttes on neid võimalik seletada, näit. nõnda (< niin tavoin); niisama millal (mil ajal), praegu (parast aegu), kinni, lahti, viltu, kord, küll, põiki, läbi, enne, kaua, kohe, ööse, pea; — äkki, ära, kuda, kudas, kuhu, mööda, nii, nüüd, peaaegu, plehku, siia, tänavu; — kus, möödas, siin; — kust; — kuskil, mujal, -le, -lt, ratsa, seal; — kuskilt, sealt, varakult; — kauaks, kauemaks, ööseks, viimaks, esiteks, üles jne.;

2. Adverbide tuletuslõpud.

1. Endine instruktiivi lõpp -n, mis aga ise kadunud on, näit. palja jalu (< * jaloin). Niisama; targu, ääri-veeri, lipi-lapi, hullu pööra, rinnu, ruttu, salgu, pitki silmi.

2. -si: jalgsi, kahekesi, kumarusi, tagasi, tasakesi, ühtlasi, vargsi, vägisi, edasi, ilmsi.

3. -misi: kordamisi, libamisi, vastamisi, pikkamisi.

4. -kile, -l tähendab harilikult seisu, aga ka olekut: uurakile, -l, küürakile, lohakile, istukile, käpakile, kummargile, laokile, rinnukile, ripakile.

Sõnad ehk ja või on tähenduse poolest sugulased, sünonüümid; mõlemaid tarvitatakse adverbidena ja sidesõnadena; ehk tähendab üleüldiselt sedasama, mis sõnad: vahest, võib olla: ehk ma lähen, see on, vahest ma lähen; kas Jaan ehk Peeter läheb, s. o. vahest läheb Jaan, vahest Peeter, see on ükspuhas; mõlemad mõisted võivad kõrvuti seista; niisama Taaralinn ehk Tartu — või ütleb, et kaks mõistet teineteist eitavad; kui me ühe mõiste lubame, siis ei või teine enam seal kõrval seista. Kas Jaan või Peeter läheb? Mõisted Jaan ja Peeter on mõeldud, kui üksteist eitavad. Kui Jaan läheb, siis ei tarvita Peeter enam minna. Ta sööb ehk magab, mõlemad tegevused on võimalikud; ta sööb või magab — võimalik on ainult üks neist tegevustest, kuna teine eitada tuleb: Tartu või Tallinna (Vrdl. Hurt „Ueber die estnischen Partikeln ehk und või. Dorpat 1880.)

5. -kute tähendab kahe ehk rohkema asja vastastikust läheduse vahekorda: kaelakute (üksteisel ümber kaela kinni), (otsakute otsadega üksteise vastu), vastakute.

6. -li: alali, ammuli, jaluli, kõhuli, pikali, põlvili, rinnuli, selili, silmili, vallali.

7. -mine (mini) sünnitab harilikult adverbide võrdlevaid astmeid: ennemine, hiljemine, kauemine, rutemine, varemine, rõõmsamine jne.

8. -ste (-sti): rängaste, uueste, ilusaste, armsaste, kehvaste.

9. -stikku: vastastikku, ligistikku, järestikku, kõrvustikku, läbistikku.

10. -ti: alati, kõrguti, laiuti, pitkuti, suuruti, hiljuti, kõrvuti, lapiti, otseti; hommikuti, õhtuti; küliti, seliti.

11. -vel: ärevel, kohevel, liikvel, lodevel.

18. Sõnade kokkukirjutamine.

Millal kaks ehk rohkem sõnu tulevad üheks sõnaks kokku kirjutada, millal iga sõna lahus, selle kohta ei ole iga kord veel mitte kindlust. Järgmised punktid on aga kaunis üleüldiselt vastu võetud:

1. Kui kahest kõrvuseisvast asjasõnast esimene nimetavas muutes seisab ja nende vahel mitte sõna „ja“ ei saa mõelda, siis tulevad mõlemad sõnad iga kord kokku kirjutada, näit. kuldsõrmus, vesiveski, sadulsepp, kirjutuslaud jne., aga kõik mu luu (ja) liha väriseb, luud (ja) kondid, sool (ja) leib majas.

2. Kui kahest kõrvuseisvast asjasõnast esimene omastavas muutes seisab, siis võib neid üheks ehk kaheks sõnaks kirjutada, kuid tähendus on kummalgi korral isesugune, näit. valla maja

(maja, mis valla oma on) ja vallamaja (maja, kus valla valitsus kokku tuleb). — Kui esimese asjasõnaga täiendus ühendatud on, siis tulevad mõlemad asjasõnad lahus kirjutada, näit. suure küla tänav. — Kui täiendus järgmise asjasõnaga ühendatud on, siis tulevad mõlemad asjasõnad kokku kirjutada; suur külatänav. — Kui kummagi juures täiendust ei ole, siis võib mingit täiendust juure mõtelda, näit. sõna see: see aknaruut ja selle akna ruut. — Kui mõlemad asjasõnad omastavas muutes on, siis tuleb lauset mõttes nõnda muuta, et järgmine sõna milleski muus muutes seisaks: selle akna ruudul ja sellel aknaruudul.

3. Pärisnimi kirjutatakse üleüldsuse-nimest lahus, näit. Volga jõgi, Tartu linn, Eesti keel. — Kuid sõnaga maa on hakatud pärisnimesid kokku kirjutama: Venemaa, Prantsusmaa. Kokku kirjutatakse ka mõned Eesti kohanimed, kus kaks sõna koos pärisnime sünnitavad, näit. Emajõgi, Virtsjärv, Munamägi.

4. -ne ja -line lõpuga adjektiivid, mis kahe ehk mitme sõna ühendusest tuletatud, tulevad kokku kirjutada, nõnda: seespidine, enneaegne, igasugune, seesugune, mereäärne, maapealne, käsuvastane, hiirekarvane, süllakõrgune, käevarrejämedune, ühemeeleline, kurvameeleline, pooleaastane, neljajalgne, kahekordne, täie- ehk täisealine, üksluine jne. Vrdl. maapealne kord ja maa pealne (pealmine) kord, hiirekarvane kasukas ja hiire karvane kasukas. — Kahtluse puhul võib ka siin endalt küsida, kas on võimalik esimese sõna juure täiendust mõtelda: väikese hiire karvane kasukas. — Pike-

mate liidete juures võib üksikuid liiteosasid joonekese läbi ühendada, näit. Peenikese-, halli- ja-musta-triibuline kuub.

4. Ajasõnu ei kirjutata mitte adverbidega kokku, näit. maha langema, kokku koguma. — Kuid tegusõna -mine ja tegijasõna -ja kirjutatakse adverbiga kokku: mahalangemine, kokkukogumine, kokkukoguja. — Niisama kirjutatakse kesksõnad adverbidega kokku, kui kesksõna lauses täiendusena ilmub: vrdl. oks on maha langenud, aga mahalangenud oks.

5. Kui asjasõna omadussõnaga nõnda ühendatud on, et asjasõna omadussõna ees ilma muutmata püsib, siis tulevad mõlemad sõnad kokku kirjutada, näit. jääkülm, verivaene, verevaene, süsimust, laulurikas jne.

6. Kui omadussõna asjasõna ees ilma muutmata jääb, siis tulevad mõlemad sõnad kokku kirjutada, näit. suurtükk, omast. suurtüki, liignimi, lesknaine; kui aga omadussõna muutub, siis peab mõlemad sõnad lahus kirjutama: lesed naised ja lesknaised, mustas mullas. Siiski: nooredmehed; niisama; vaesedlapsed (lapsed, kes isata, emata), vaesed lapsed (kellel küll isa, ema, kes aga kehvad on).

Lauseõpetus.

19. Lauseõpetuse ülesanne.

Lauseõpetuse ülesanne on ära näidata, kudas sõnu lauseteks ja üksikuid lauseid ühendatud lauseteks tuleb korraldada.

Lause laiemas mõttes on iga mõte, mis sõnadega välja on üteldud, näit. vait! edasi! head ööd!

Lauseks kitsamas mõttes nimetatakse lauset, milles alus ja öeldis olemas, ehk kergesti juuremõeldavad on: lind laulab; tule!

A. Lause liikmed.

Alus ja öeldis (Subjekt ja prädikat).

Alus seisab nimetavas muutes küsimiste peale: kes? mis? — Aluseks võib lauses olla asjasõna, aga ka iga muu sõna ja sõnade ühendus, asjasõna mõttes tarvitatud, näit. puu kasvab; vaene nälgib; tema laulab; jooksmine väsitab; see on minu sõber; saab on ajasõna; natuke valetama, natuke varastama on nii hea kui pool adramaad; „käsi peseb kätt" on vanasõna. — Lausetes, nagu „kalu on järves" tuleb alusena juure mõtelda „paras

jagu“ ja sarnaseid sõnu, kuna osastav „kalu“ mõeldava aluse täiendus on. Sarnast osastavat nimetatakse ka osaaluseks.

Öeldis vastab küsimise peale: Mis teeb alus ehk mis ta on? Öeldiseks võib olla ajasõna (ajasõnaline öeldis) ehk asja- või omadussõna (nimesõnaline öeldis). Nimesõnaline öeldis on olema ehk saama abil alusega ühendatud, näit. lind laulab; roos on lill; tamm on pikk; vend sai kooliõpetajaks.

Kui alus lauses puudub ja teda kindlasti juure mõelda ei saa, siis nimetatakse sarnast lauset isikuta lauseks.

Kui ühes lauses kaks (ehk rohkem) alust on, siis seisab öeldis paljuses: vend ja õde kirjutavad; ööpik ja lõoke on laululinnud. Kui aga mõlemad alused ühe ainsa üksusena mõeldud on, siis seisab öeldis ainuses: kõik mu luu liha väriseb.

Laialt tarvitusel on ütlused: meie tulime Peetriga, tähenduses: mina ja Peeter tulime (niisama: teie tulite, nemad tulid). Sarnased laused on kahemõttelised, sest nad ei lase märgata, kui paljudest isikutest kõnet on. Nende eest tuleb hoida ja nende asemel tarvitada: mina tulin Peetriga jne.

Öeldis võib seista niihästi ainuses kui paljuses:

1. Kui aluseks arvusõna on: viiestteistkümnest puuduvad ehk puudub viis rubla; kui kolm päeva mööda jõuavad ehk jõuab. — Niisama kui aluseks umbarvuline arvusõna on: mitu maja hakkas ehk hakkasid põlema.

2. Kui aluseks rühmasõna on: rahvas ütleb ehk ütlevad; palju inimesi tuli ehk tulid vaatama; hulk naisi läks ehk läksid.

Kui aluseks mitmesugused isikud on, siis määrab ajasõna isiku 1. isiku alus 2. ja 3. eest, ja 2. isiku alus 3-nda eest: mina, sina ja tema kõndisime; sina ja tema kõndisite.

Nimisõnaline öeldis võib seista:

1. Nimetavas muutes ja tähendab siis aluse alalist omadust: see on vesi, muld, tuhk; mu vend on köster, kaupmees, õpetaja; kaev on sügav; mägi on kõrge; rohi on haljas; niisama eitades: see ei ole vesi; vend ei ole kaupmees; kaev ei ole sügav. Öeldis seisab sellessamas arvus, milles alus, ka siis, kui alus ainult juuremõeldav on: mu vennad on kaupmehed; kaevud on sügavad; olge rõõmsad; Jumal hoidku mind rõõmus olemast ja meid rõõmsad olemast; siis oldi rõõmsad (s. o. inimesed olid rõõmsad). Erandid on sõnad: terve ja täis, mis ainusesse alati jäävad: olge terve, kotid on täis. Sõna valmis jääb põhja-eestis ainusesse, lõuna-eestis seisab ta paljuses, kui alus paljuses: vili on valmis, viljad on valmid. Viimane ütlemiseviis on ka kirjakeeles tarvitusele pääsnud. — Olema asemel võivad muud ajasõnad ühenduses omadussõnaga, adverbi asemel, ilmuda, kui mitte teoviisi ei taheta tähendada, vaid missugune alus on ehk missugusena ennast üles peab: kiviaidas seisab vili niiske; mäeotsad paistavad veel valged; humalad kasvasid siin enne vägevad.

2. Saavas muutes ja tähendab seda, mis asjal juhtumisi ja ajuti on ehk milleks ta määra-

tud ehk määramata aja peale on: see poiss on meil nüüd sulaseks; tema tütar on mul lapsehoidjaks; vrdi. tema vend on köster (see on tema seisus ja elukutse) ja tema vend on meie kiriku juures köstriks (peab praegu oma ametit siin).

3. Osastavas muutes ja tähendab liiki ehk seda üleüldisemat mõistet, kuhu alla alus, kui selle üksuse osa, käib, näit. ta on juba surma nägu; pilved on vihma karva; see on soola mägu; tema on suurt sugu; kuub on uut moodi; lagled on kaht tõugu; tükk on mäge, teine metsa; nemad on üht nägu; kus sina aset oled; ta on meie usku.

4. Omastavas, kui eelolevat asjasõna korrata ei taheta; tuleb harva ette, näit. see kuub on minu; kelle maja see on? see on minu vanemate.

5. Seestütlev: sõrmus on kullast.

20. Täiendus (atribuut).

Täiendus on lauses alati asjasõnaga ehk asjasõna mõttes tarvitatud sõnaga ühenduses.

Täiendus on 1. omadussõnaline, 2. asjasõnaline.

Omadussõnalise täiendusena ilmuvad lauses omadus-, ase- ehk arvusõna ja kesksõnad. — Omadus-, ase- ja arvusõna seisavad sellessamas arvus ja muutes kui asjasõna, millega nad ühendatud on, ainult kaasa- ja ilmaütlevas ja olevas jääb omadussõnaline täiendus omastavasse muutesse. Seesama maksab ka oleviku kesksõnade kohta. — Mineviku kesksõnad jäävad harilikult muutmata,

välja arvatud väike arv juhtumisi, näit. joobnust peast. — Omadussõnaline täiendus seisab harilikult täiendatava ees, ainult rahvalauludes ja kõnekäänudes, aga ka luuletustes võib täiendus ka täiendatava järel seista, näit. tuul kanapoja kosutab, vihaleht lapse noore; ei võta suvel pitkal raamatut kätte.

Sõna see tarvitatakse lauses ainult näitava asesõnana, üks ainult mõttes keegi, miskisugune, näit. üks mees käis siin (keegi mees).

Asjasõnaline täiendus võib olla

1. Allakorraldatud täiendus, kus täiendatav ära määrab, missuguses muutes täiendus peab seisma:

Allakorraldatud täiendus võib seista:

a. nimetavas, küsimise peale: missugune ja kirjutatakse siis täiendatavaga, mille ees ta seisab, üheks sõnaks, näit. raudvits, kuldsõrmus;

b. omastavas ja kirjutatakse täiendatavaga kokku, kui ta täiendatava omadust ehk ülesannet tähendab, küsimise peale missugune ehk milleks, näit. teopäevad, koiduaeg, kaerakott, pulmarahvas, talguõlut; vrdl. lambalaut ja lammaste laut, sulasepalk ja sulaste palk. Kui täiendusel alusline mõiste on, siis ei kirjutata täiendust täiendatavaga mitte kokku, nagu ülepea siis, kui täiendus vastab küsimise peale kelle, mille? laua jalg, venna raamat, Jumala heldus, inimese lootus (inimene loodab), vee kohisemine (vesi kohiseb), koera haukumine, vaadi põhi, maja katus; — niisama kui täiendusel sihituse mõiste on: Jumala kartus (kardab Jumalat). — Kuna aga kõigil neil juhtumistel ka küsida võib: missugune, siis võib neid ka kokku kirjutada.

Otsuse andja on lauserõhk: jumalakartus, koerahaukumine; tema on meie valla inimene; tema on meie vallavanem. (Vrd. peat. 18).

c. osastavas; osastaval täiendusel on iga kord veel oma täiendus juures, näit. vihma karva pilved; suurtsugu rahvas; uut moodi kuub; üht nägu lapsed; noore võitu inimene; meie usku rahvas; paremat seltsi kartulid.

d. seesütlevas: sulgis kuub; lukus uksest sisse minema; kortsus kulmul; paaris inimesed; rakus käsi; tähtis taevas; pilves ilm.

e. seestütlevas: puust pink; plekist toos; traadist konks.

f. rajavas: pärani suuga, maani särk.

g. saavas: suviseks põrsaks on ta rasvane küll.

h. ilmaütlevas: ilma tööta inimene, hädata elu, süüta surm.

i. kaasaütlevas: pehme südamega inimene.

Allakorraldatud täiendusena võivad seista ka asjasõnad mitmesuguste ees- ja tagasõnadega, näit. üle kuuekümne aasta mees; keha järel kuub; vanuse poole inimene.

Allakorraldatud täiendusteks tulevad lugeda ka mitmesugused adverbilised täiendused: ülespidi nina; päiviti sulane; kummuli pada; jalgsi rahvas; mujal mail; kaugemalt rahvas; kust mees sa oled; siit koha inimesed; eesti keeli raamat; lausa lagedal; viltu silmil.

2. Iseseisev täiendus (appositsion) seisab ainult aluse ehk sihituse kõrval ja on kolmesugune:

a. ütleb, missuguses olekus või missugusena üks asi midagi teeb ehk kannatab. Täiendus seisab niisugusel puhul olevas muutes, näit.: lapsena hakkas ta põdema; rikkana tuli ta meie külasse. — Osalt on oleva muute asemel saav tarvitusel: elab teise juures popsiks; — palju sagedamini aga alaltütlev: lapselt hakkas ta põdema; rikkalt tuli ta meie juure; odrad lasksin haljalt ära lõigata. — Täiendus alaltütlevas muutes seisab harilikult ainuses, olgugi täiendatav paljuses; alati ainuses, kui täiendusena omadussõna on, nagu viimases näituses haljalt.

b. Iseseisev täiendus ütleb, missugune seisus, amet ehk aukraad ühel isikul on. Täiendatav on siin harilikult pärisnimi, võib aga ka iga muu asjasõna olla. Täiendus seisab harilikult täiendatavaga ühes ja sessamas muutes täiendatava ees, näit. keiser Peeter, peremees Märt, sulane Hans, sepp Joonas, karjane Mihkel, elajate kuningas lõvi. Mõlemad sõnad muutuvad: keisri Peetri, keisrit Peetrit. Aga täiendus võib ka muutmata jääda; keiser Peetri, keiser Peetrit. Kui täiendus mitte aujärku ei tähenda, vaid ühe valitseja liignime, siis seisab täiendus täiendatava taga, mis ise muutmata jääb: Aleksander Suur, Aleksander Suure, Aleksander Suurt. — Niisama jääb ristinimi perekonna-nime ees muutmata: sulane Peeter Tamm, sulase Peeter Tamme, sulast Peeter Tamme. — Täiendused herra, isand, proua, emand, preili, neiu jne. seisavad täiendatava ees ja jäävad muutmata: herra Lepik, hr. Lepikule, hr. Lepikust jne. — Kui pärisnimi mitte isikut ei tähenda, vaid eluta asja, siis seisab pärisnimi täiendusena üleüldsuse-nime ees omastavas muutes; Riia linn, Volga jõgi,

Peipsi järv, Saksamaa. — Kui sarnasel korral pärisnime asemel looduse asjade liiki tähendavad sõnad seisavad, siis ilmuvad need niisama täiendustena omastavas muutes, kirjutatakse aga täiendatavaga harilikult üheks sõnaks kokku: havikala, marmorikivi, lepapuu. — Kui üleüldsuse-nimel veel asjasõnaline täiendus juures on, siis seisab pärisnimi üleüldsuse-nime järel; vrdl. Tartu linnas, aga kreisilinnas Tartus.

c. Iseseisva täiendusena ilmuvad ainesõnad ja loetavate ehk mõõdetavate asjade nimetused sõnade juures, mis mõõtu, raskust ehk paljust tähendavad. Täiendus seisab siin alati osastavas muutes täiendatava järel, aga ainult siis, kui täiendatav nimetavas, sihitavas ehk osastavas muutes on. Näit.: siin on kolm tündrit kaeru, ostsin koorma puid; mine üks verst maad; läks ühe versta maad; ei saand veel üht versta maad ära käinud. — Täiendatavatena võivad ilmuda mitte ainult mõõdu, raskuse, paljuse arvud, vaid ka sellekohased üleüldsed nimetused, näit. palju, pisut, vähe, mitu, küll. Iga osastava muute juures võib enamasti mõnda niisugust sõna juure mõtelda, näit.: too (natuke) vett; ta ostis (hulga) hobuseid. — Samas mõttes tarvitatavad on, näit. rubla hõbedat, hulk inimesi, tükk aega, osa linna, paar kingi, maailm ruumi, suutäis leiba; ja omadussõnadest sõna täis: kraavid on täis vett. Ruumimõõtudele, mille suurus mitte kindlasti määratud ei ole, lisatakse harilikult sõna täis juure: klaasi täis vett, kaks vakka kartulid, aga kaks koti täit kartulid.

Kui täiendatav mitte alus ega sihitus lauses ei ole, siis ühineb ta täiendusega samasse muutesse:

ūks nael linu, aga ühes naelas linades; tükk aega, aga tükiks ajaks.

21. **Sihitus** (objekt).

Sihitus on 1) ligem, 2) kaugem. — Ligem sihitus võib olla täieline ehk osaline.

Täieline sihitus seisab alati sihitavas muutes, osaline — osastavas. Eitavates lausetes on ainult osaline sihitus, näit. ära pane akent kinni; ära vala vett välja; ma ei ole seal kordagi olnud. Jaatavates lausetes võib niihästi täieline kui ka osaline sihitus ette tulla ja nimelt:

1. Osaline sihitus seisab, kui sihitusele võib juure mõtelda sõnu: vähe, natuke, palju, hulk ja sellesarnaseid umbarvusid; täissihitus, kui juure võib mõtelda sõnu: kõik, tervelt, näit. too (natuke) vett; too (kõik) vesi siia; tuul on (kõik) puud maha murdnud ja (kõik) katused ära viinud; tuul on (hulga) puid maha murdnud ja (hulga) katuseid ära viinud.

2. Osaline sihitus seisab, kui tegevus veel mitte lõpetatud ei ole, vaid edasi kestab. Seda tuleb iseäranis frekventatiiv ajasõnade juures ette: suudleb last, kaupleb hobust. — Niisama ajasõnade juures, mis tundmusi ja meeleavaldusi tähendavad, näit. armastama, vihkama, kartma, soovima, kahetsema, austama, kiitma jne., aga ka kõikide muude ajasõnade juures, kui edasikestvat tegevust tahetakse tähendada.

3. Osaline sihitus seisab, kui peaasjalikult tegevust ennast tahetakse tähele panna, mitte teo-

järeldust. Näit. ta aitab vanameest trepist üles (tähtis on siin nimelt aitamine), aga: ta aitas vanamehe trepist üles (tähtis on teo järeldus, see, et vanamees tõesti ka trepist üles sai). Niisama: pidas sulaseid hästi ja pidas sulased hästi; peab aega kalliks ja peab aja kalliks. Kõigil neil juhtumistel tuleb aga lõpuks sellesama peale välja, mis punkt 2. all nimetatud: edasikestva ja lõpetatud tegevuse mõiste peale.

4. Osaline sihitus seisab alati II. ja III. ajasõnalise nimisõna järel: ta läheb hobust müüma; on hobust müümas; ilma hobust müümata; hobust müües.

5. Sõnadest mina, sina on sihitus harilikult mind, sind (mitte minu, sinu); sõnast kõik ainult vorm kõik: ta müüs kõik ära. Osastav kõike ei ole ülepea tarvitusel.

6. Mitmed sihituseta ajasõnad võivad mõnel juhtumisel sihituse saada ja muutuvad siis sihitavateks ajasõnadeks: ta on kõik maad läbi käinud; laps käib kolmat aastat; hobune hirnub kaeru; nina jookseb verd; magab väsimust; magas oma lapse surnuks.

7. Mõne ajasõna juures on tarvitusel kaks sihitust: ligem ja kaugem (alaleütlevas). Niisugusel korral seisab asjaline sihitus sihitavas ehk osastavas muutes, isikuline alaleütlevas muutes, näit. õpetas last, aga õpetas lapsele lugemist; keelas mulle mineku ära; käskis minule seda teha; uskus mind; uskus minule oma raha; kirikukeeles veel: usub Jumala sisse; aita mind ja aita mulle vett tuua; vrdl. aita mind pesta ja aita mulle pesta.

Kaugema sihitusena[1]) võivad veel seista:

seestütlev, kui küsitakse: kellest, millest? seda tehakse puust; ei ma sest hooli.

alaleütlev: kellele, millele? andsin temale.

alalütlev: kellel, millel? vilets vitsal peksetakse; ma lasen seda palgalisteltteha; mul puudub raha.

alaltütlev: kellelt, millelt? ma kuulsin temalt; palusin temalt.

saav: kelleks, milleks? kärneriks kutsuma; osavaks kiitma.

kaasaütlev: kellega, millega? raiub kirvega.

ilmaütlev: kelleta, milleta? Ei saa kaupa osta rahata.

22. **Määrus** (adverbial).

1. Koha määrusena seisavad:

1. Küsimise peale: kuhu?

sisseütlev, mis liikumist millegi sisse ehk kõige lähemasse ühendusesse millegi asjaga tähendavad: tuli tuppa, pani riided selga;

alaleütlev, mis liikumist millegi asja peale ehk lähedusesse tähendavad: läks jõele; katusele; tuli meile.

2. Küsimise peale: kus?

seesütlev ja alalütlev, mis püsimist millegi asja sees ehk lähemas ühenduses, niisama millegi asja peal ehk läheduses tähendavad: on toas; riided on seljas; on jõel, katusel; on meil.

---

1) On soovitatud sellele, mida ma kaugemaks sihituseks nimetan, teist nime anda ja sihitusteks lugeda ainult akkusatiivisi ja partitiivisi. Sündsa nime puudusel jääb praegune nimetus seisma.

3. Küsimise peale: kust?

seestütlev ja alaltütlev, mis liikumist millegi asja seest ehk lähemast ühendusest, niisama millegi asja pealt ehk lähedusest tähendavad: tuli toast, võttis riided seljast; tuli jõelt, katuselt; läks meilt.

Sisse-, sees- ja seestütleva asemel võib ja tihti peabki tarvitama omastavat muudet järelsõnadega sisse, sees, seest; alale-, alal- ja alaltütleva asemel niisama omastavat järelsõnadega peale, peal, pealt ehk kätte, käes, käest. Kindlat reeglit selle kohta anda, millal muudet, millal omastavat ühes järelsõnaga peab tarvitama, on võimata. Et aga kõik haritud keeled muuteid võimalikult vähendada püüavad ja nende asemele järelsõnu tarvitusele võtavad, siis tuleb sellelt seisukohalt ka Eesti keeles toimetada ja iga kord seal, kus keel lubab, omastavat järelsõnaga tarvitada, mis keeleõppimise palju lihtsamaks ja kergemaks teeb.

4. Küsimise peale: kui kaugele? seisab rajav, näit. läks jõeni, metsani, majani.

2. Ajamäärus.

1. Ajavältust, küsimise peale: kui kaua? tähendab:

sihitav: olen kõige päeva kodus; elas ühe aasta meil; on päeva haige, teise terve; tahan mõned päevad oodata; valvasin ööd ja päevad tema juures;

osastav, sellessamas mõttes kui sihitav, aga arvusõnade järel: oli kaks päeva kodus; tahan kolm

päeva oodata; olin tüki aega; ootan juba paar päeva; arvusõna ise on niisugusel korral nimetavas muutes.

Eitavates lausetes tähendab osastav ajavältuse vähendamist: ei olnud seal kolme nädalat; ei elanud kaht kuudki.

Niisama tähendab osastav jaatavates lausetes, et aja vältus veel lõppenud ei ole: on kolmat nädalat haige; olen seitsmet aastat seal; laps käib neljat aastat.

Alalütlev muude tähendab, kui kaua mingit asja tehtud ei ole: ei ole kolmel nädalal linnas olnud; ei võta kõigel suvel raamatut kätte.

Kaasaütlevat tarvitatakse, kui mitte aja vältust ei taheta tähendada, vaid ajajärku, mille jooksul töö on ära tehtud: ehitas kahe aastaga maja valmis; ei saa kolme päevaga ära teha.

2. Küsimise peale: millal? kui tähendada tahetakse, mis terminil, mis aja sees midagi on sündinud, olgu see termin lühike ehk pikk, seisab alalütlev, näit. tõuseb koidikul; tänavu suvel käisin seal; sel ööl ta suri; mineval nädalal külvasime kaks päeva; noorel põlvel; talvel; sel korral; kahel korral;

seestütlev, kui tahetakse tähendada ajajärku, mille piirides midagi on sündinud ehk tehtud; tihti aga omastav järelsõnaga sees: otre külvatakse juba jürikuus; selle vahe sees; selle aja sees; kui sa kõigel suvel raamatut kätte ei võta, siis ei saa sa kahes aastas lugemist kätte; alalütlev ja seesütlev võivad teine teise asemel seista,

kuid mõtte vahe on ikkagi olemas: ütles viimsel surmatunnil (siis kui surmatund käes oli); ütles viimses surmatunnis (viimase surmatunni alguse ja lõpu vahel);

Osastav muude seisab küsimise peale: millal? kui tahetakse rõhku panna teo ehk oleku kordamise, vähem aja äramääramise peale: maja on ju teist korda (vrdl. teine kord) põlenud; teda nuheldi kolmat korda (vrdl. kolmas kord); vrdl. ka: kui ta esimest korda varastas, pääsis ta lahti, teisel korral (termin) aga tabati kinni; — niisama seisab osastav, kui tervest ajast osa tähendatakse: ta oli seda ööd seal (öö ja päeva jooksul); vrdl. Ta oli seal hommikust ööd (osaaeg), hommikusel ööl (aja termin), hommikuse öö (ajavältus).

Küsimise peale: millal? on tarvitusel mõnest sõnast ka nimetavad muutud, mida aga küll adverbideks tuleb lugeda. Niisugused sõnad on: kord: kord läks mees naabri talusse; niisama: ükskord, teinekord; päev: esmaspäev (aga ka esmaspäeval) käis ta siin; niisama: kõik nädalapäevad, tähtpäevad, aastaajad: kevade, sügise, jüripäev, ja kevadel, sügisel, jüripäeval; aga ainult suvel, talvel; ajamäärused ühenduses sõnaga iga: iga hommiku, õhtu, nädal, kuu, aasta, pühapäev jne. (aga selle kõrval ka: igal hommikul, õhtul jne.). — Kui täiendus kõrval, siis seisab ainult alalütlev: kolmandal kevadel, viiendal aastal. — Hooletuma kõnelemisega peab vist seletama nimetavad ühenduses sõnaga otsa: päev otsa, nädal otsa (päeva otsa).

3. Küsimise peale: mis ajani? seisab rajav: tuleva aastani, ehk seestütlev ühenduses sõnaga saadik: tulevast aastast saadik.

4. Küsimise peale: mis ajast alustades? seisab seestütlev ühenduses sõnadega saadik ehk peale: eilsest saadik on ta siin; eilsest peale on ta siin. — Kui ainult algpunkti tahetakse tähendada, siis seisab seestütlev üksi: see käsk on seitsmendast veebruarist 1918. Siin võib seestütleva asemel ka alalütlevat tarvitada: seitsmendalt veebruarilt.

5. Küsimise peale: mis ajaks? seisab saav muude: tuli õhtuks meile; jõuluks saame koju; see jäägu teiseks aastaks.

6. Küsimise peale: kui kaua aja peale? seisab saav muude: tuli meile kolmeks nädalaks; läks kaheks päevaks linna. — Kui tähendada tahetakse, kui kauaks midagi peab ulatama, siis seisab omastav sõnaga peale: vrdl. sain kahe nädala peale, (et sellega läbi tulla); sain kaheks nädalaks, (et siis tagasi anda).

7. Ajamõõtu küsimise peale: mis aja pealt? tähendatakse omastava muutega ühenduses sõnaga pealt, aga ka seesütlevaga: tema palk on kuus rubla nädala pealt, aga ka: nädalas.

8. Küsimise peale: kui tihti? seisab enamasti sõna „kord“ jaatavates lausetes nimetavas muutes, arvusõnade järel ja eitavates osastavas muutes: ma olen teda üks kord, kaks korda, kolm korda, mitu korda, mõni kord näinud; ma ei ole teda veel üht korda, kaht korda, mitut korda näinud. Tihti jääb sõna üks välja. Sõna üks järel seisab kord nimetavas, teiste arvude järel osastavas. Hooletuma kõnelemisega tuleb vist seletada ütelused: kaks kord, kolm kord. — Peale eitavate lausete võib osastav ka jaatavates

lausetes seista, kui rõhku kordamise peale tahetakse panna: nägin teda kaht korda.

3. Teoviisi määrus.

Teoviisi määrus seisab küsimise peale: kudas? kudaviisi? näit. kirjutab hästi, halvasti jne., elab ilma lootuseta, tõendab pisarsilmil.

Teoviisi määruste hulka võivad käia ka, küsimise peale: kuidas?

a. abinõu ehk tööriista määrus: raiub kirvega, mõõdab vakaga;

b. Aine määrus, millest miski asi tehtud: teeb sõrmuse kullast;

c. võrdlemine: tema on minu kohta hiiglane; oma varanduse kohaselt elama;

d. asemiku määrus: tegi minu eest töö ära;

e. saatja määrus: reisib minuga, võõraga;

f. tingimise määrus: virkusega saad sihile jne.;

g. p-ljuse määrus: kui palju?

4. Põhjuse määrus.

Põhjuse määrus seisab küsimise peale: mis põhjusel? viha pärast nutma; sulgedest tuntakse lindu; välimuse järele otsustama; külma pärast värisema; kadedusest laimama.

5. Sihi määrus.

Sihi määrus seisab küsimise peale: milleks? mis otstarbega? isamaa eest surema; vaenlase vastu võitlema; tööle kihutama.

B. Lihtlause.

23. Lihtlause liigid.

1. Lauset, milles ainult alus ja öeldis, nimetatakse laiendamata lihtlauseks; lauset, milles veel muid lauseliikmeid ette tuleb — laiendatud lihtlauseks.

2. Liitlauseks nimetatakse lihtlauset, millel mitu alust ja üksainus öeldis, ehk mitu öeldist ja üksainus alus on, näit. puud, põõsad ja lilled õitsevad; vend kõneleb, loeb ja kirjutab.

Liitlause on ka niisugune, milles küll mitu alust ja mitu öeldist on, kui need aga vastastikku üksteise kohta käivad, näit. Rebane, koer ja kass läksivad reisima, tulivad ühe talu juure ja nägivad seal kanu.

3. Lihtlause võib olla jaatav ehk eitav: tema kirjutab; tema ei kirjuta. Eitamise kõvendamiseks tarvitatakse sõna mitte, mis aga ka välja võib jääda. Harilikult seisab ei öeldise ees, mitte selle järel, näit. kõik kanad ei saa mitte ööse̊l õrrele. Lauserõhu nõudmisel võivad aga ei ja mitte kõige mitmekesisemalt oma kohtasid muuta. Siin on kolm liiki juhtumisi iseäranis tähele panna: 1) ei võib iga sõna ette astuda, kuid seisab sellega ühes siis, kui see mitte öeldis ei ole, ainult lause algusel, näit. ei kõik kanad saa..., ei kanad kõik saa, ei ööse̊l saa kõik kanad, ei õrrele saa kõik kanad; 2) mitte võib iga sõna, ka ei järel seista: ei mitte kõik kanad, ei kõik kanad saa ööse̊l mitte õrrele; ei kõik kanad saa õrrele ööse̊l mitte; 3) mitte võib ei

asemel lause algusel seista, kuna ei siis öeldise ette jääb: mitte õrrele ei saa, mitte öösel ei saa jne.

4. Tõendus- ja kahtluslaused, näit. inimene läheb iga päevaga vanemaks; isa ostis enesele linnast hobuse; — seda ei tahaks ma tõendada; seda ei oleks ma iial uskunud.

5. Soovlaused: Soovlausetes seisab käskiv kõneviis, kui mõeldud on, et soov tulevikus täide läheb: elagu isamaa; tulgu ta täna meile! — Kahtlev kõneviis seisab, kui soovi täideminekut ainult võimalikuks peetakse: tuleks ta ometi! ehk kui soov mineviku kohta käib, kuid võimata on: oleks ta ometi tulnud. Soovlause algab öeldisega: saaksin ma täna veel linna! ehk lause algusel seisab sõna kui: kui ma aga täna veel linna saaksin!

6. Käsklaused: Öeldiseks on käskiva kõneviisi teine isik: tule siia! mine ära! sa pead tulema.

7. Hüüdlaused: Hüüdlausetes on iga kord hüüe (hüüdkaasus ehk hüüdsõna) olemas ehk mõeldud: sõbrad, lähme jalutama; olgem rõõmsad! Ka eks-sõnaga laused on hüüdlaused: eks sa tule sisse; eks sa räägi oma jutt ära! Kui ilus on maailm!

8. Küsivlaused algavad harilikult küsiva asesõnaga ehk adverbiga kes? mis? missugune? kus? jne., ehk sõnaga kas? Enamasti võib alus ilma vahet tegemata öeldise ees ehk järel seista: kelle peale sa tahad (ehk: tahad sa) kaevata? mis tööd ta on (ehk: on ta) täna teinud? Kust meie peame (ehk: peame meie) seda saama? Kuida

teie võite (ehk: võite teie) nõnda rääkida? Kas ta on (ehk: on ta) kõik tagasi toonud? — Alus seisab enamast õeldise ees koguni lühikestes lausetes, kus aluseks isikuline asesõna on, kui alus muidu lause lõpule satuks: kus ta on? (mitte: kus on ta?), mis sa räägid? (mitte: mis räägid sa?). Aga on tarvitusel ka: kus käisid sa? — Küsiv adverb „kui" võib välja jääda: kui kaugel sa käisid? kaugel sa käisid? kui kaua sa seal olid, kaua sa seal olid? — Vastuseks küsivate lausete peale, mis sõnaga kas algavad, tarvitatakse sõnu jah, küll, ei jne. ühes küsiva lause õeldisega: kas inimene võib sellega läbi saada? Jah, võib; võib küll. — Kas lähen? Jah, mine; mine küll! ära mine! — Kui küsivas lauses lauserõhk mitte õeldise, vaid mõne muu sõna peal on, siis korratakse seda sõna ühenduses sõnadega jah ehk ei: Kas sa lähed homme linna? Jah, lähen; jah, homme; jah, linna; ei lähe; ei mitte homme; ei mitte linna. Õeldise kordamise asemel võib ka jah mingi adverbiga seista: kas ta saab oma tööga valmis? Jah, küll saab ehk küll ikka.

9. Isikuta laused on niisugused, mille alust raske ehk hoopis võimata on nimetada. Järgmised liigid tulevad siin tähele panna:

a. Lause aluseks võib juure mõtelda sõnu natuke, vähe, palju, hulk ja teisi sarnaseid, näit. kaupmehel on (natuke, hulk, küllalt) soola, tõrva, naelu; siin on külma vett; sajab vihma, lund, rahet; tiiki kasvab sammalt; puhub pehmet tuult; katlas keeb herneid; meil on võõraid jne. (Vrd. peat. 19).

b. Laused, millel õeldiseks on tehtaviku ajasõna; aluseks võib mõtelda sõna keegi ühen-

duses sellesama ajasõna tegevikuga: mind, sind, teda otsitakse (keegi otsib); hobune (sihitav muude) leiti üles (keegi leidis); oldi kodu; töö (sihitav) on tehtud.

c. Laused, millel öeldiseks on ajasõna 3-as ainuse isik, näit.: ei seda tohi võtta; ei tea, kust peab võtma; tooks küll, kui teaks; külast ei pääse läbi, peab ümbert käima; suuga teeb palju; mis teha, kui paremat ametit ei ole õpitud.

d. Laused, millel öeldiseks on ajasõna tegeviku 3. isik paljuses; juure mõelda võib sõnu: inimesed, rahvas: loodavad ikka, et ilm pehmemaks läheb; räägivad, et peab hea olema.

e. Laused, millel öeldiseks on ajasõna tegeviku 2. isik ainuses: mis tahad teha, kui paremat ei ole; näed küll vaeva, aga ei aita midagi.

10. Elliptilised laused on niisugused, milles mingi juuremõeldav lauseliige, välja arvatud alus, puudub, näit. Juhan (andis) hobusele pihta ja (sõitis) tuhat nelja ajades edasi. Iseäranis sagedasti puudub abiajasõna olema, näit. seisab, kübar (on) peas, käsi (on) puusas; koer jookseb, keel (on) pikal suus; lained viisid ühe puuoksa, punased marjad (olid sellel) küljes, laevast mööda; temal oli sulane, Peeter (oli selle) nimi. Aga ka muud sõnad võivad puududa, näit. mis siis muud kui (paneme) hobused ette; (ei ole midagi) muud (teha), kui aina vahi teist taga; (ei ole midagi) muud (juure lisada) kui jumalaga. — Väga tihti jääb sidesõna ja välja: häda (ja) vaevaga, niisama: iga aeg küsib oma tööd tegu; kui jumal elu tervist annab; anti süüa juua; ööd päevad tegin töötd; kõik suud silmad; kõik luu liha.

C. Ühendatud laused.

24. Kõrvuti- ja alla ühendatudlaused.

Ühendatud lauseteks nimetatakse laused, milles kaks ehk rohkem lauset ühendatud on, näit.

Kui päevakära aega
Ei andnud palvele, (1)
Siis astu õhtul õue (2)
Ja vaata ülesse (3).

Selles näituses on kolm üksikut lauset üheks lauseks ühendatud.

Ühendatud laused langevad kahte liiki.

1. Kõrvutiühendatud laused ja 2. allaühendatud laused.

1. Kõrvutiühendatud laused.

Kõrvutiühendatud lauseteks nimetatakse niisugused laused, mille osalaused üksinda, ühendatud lausest lahus, iseseisvad laused sünnitavad, näit. eelolevas laulus 2. ja 3. lause.

Kõrvutiühendatud lauses võivad üksikud osalaused ilma üksteise külge sidumata seista, näit.

Juba kase ladvalt lehed langvad,
Kõle tuul käib üle kesamaa,
Aasta kellal rõõmu hääl on lõppend,
Viimseid tunda hakkab lööma ta.

Kõrvutiühendatud lauses võivad üksikud osalaused iseäraliste kõrvutiühendavate sidesõnade abil

üksteise külge seotud olla ja nimelt seisavad siin sidesõnadest

a. ühendavad sidesõnad: ja, ning, niihästi... kui, mitte ainult... vaid ka, ei... ega jne.

b. lahutavad sidesõnad: ehk, kas... ehk, kas... või, kord... kord jne.

c. vastupidised: aga, vaid, muudkui jne.

d. põhjendavad: sest, seepärast, sellepärast jne.

Eesti keel armastab aga rohkem lauseid ilma sidumata ühendada, näit. ära peksa härga, (sest) härg läheb pekstes hullemaks; — ära kiida iseennast, (vaid) lase muud kiita.

2. Allaühendatud laused.

Üks lause on teise alla ühendatud, kui ta allaühendaja lause millegi lauseliikme aset täidab. Allaühendatud lauset nimetatakse ka kõrvaliseks lauseks, allaühendajat lauset pealauseks.

Kõrvaline lause on nõnda pealause mingisugune liige, mis lause kujul on välja üteldud.

Kõrvaline lause kui ühe lauseliikme asemik on ilma pealauseta arusaamata, iseseisvuseta.

Näit.: Kui kevade algab, tulevad laululinnud meile tagasi.

Kõrvalisele lausele võib teine kõrvaline lause alla ühendatud olla; niisugusel korral nimetatakse esimest esimese järgu kõrvaliseks lauseks, teist teise järgu kõrvaliseks lauseks, näit. kui inimene seda ilu ja rikkust vaatleb (1. järgu kõrv. lause), millega maailm ehitud on (2. järgu kõrv. lause), siis täidab aukartus ja imestus tema hinge (pealause).

Kõrvaliste lausete liigid.

25. **Alus-** (subjekt-) ja **öeldis-** (prädikat-) **laused.**

Kõrvalisteks aluslauseteks nimetatakse niisuguseid kõrvalisi lauseid, mis pealause aluse asemel seisavad. Kõrvalised aluslaused on kahte seltsi:

1. Kõrvalised laused, mis sõnaga et algavad, millele pealauses see vastab, ehk juure mõeldakse. Kõrvaline lause võib pealause eel ehk järel seista, näit.: Tõsi on (see), et ta lubas tulla, ehk: et ta lubas tulla, (see) on tõsi. Lause lühendamisel muutub kõrvalise lause öeldis asjasõnaks ja pealause aluseks: tema lubamine tulla on tõsi. Sarnased lühendatud laused on aga vähe tarvitusel. — Kui pealause ilma aluseta on, siis astub lühendatud kõrvalise lause alus pealause aluseks, kuna sõna et välja jääb, näit.: näib, et oras ilusasti haljendab, lühendatud: oras näib ilusasti haljendavat. Niisama: vanker kuulub tulevat; vesi tunnub soe olevat; tuul tunnukse tõusvat; mõni mees näikse neist suurt lugu pidavat; mees leiti varas olevat. — Kui ka kõrvaline lause ilma aluseta on, siis jääb lühendatudki lause ilma aluseta: seda juttu kuulub räägitavat (kuulub, et seda juttu räägitakse).

2. Kaudsed küsimised algavad sõnaga kas, millele pealauses sõna see vastab ehk juure mõeldakse: teadmata on veel (see), kas ta tuleb või ei tule; ehk: kas ta tuleb või ei tule, on veel teadmata.

Prädikatlaused.

Kõrvalised öeldislaused seisavad pealause nimisõnalise öeldise asemel, näit.: tema upsakas olek oli see, mis mind kõige rohkem pahandas; Jumal on see, kes maailma üle valitseb. Lühendades muutub öeldislause pealause lihtöeldiseks, kuna et ja sellele pealauses vastavad sõnad välja jäävad: tema upsakas olek pahandas mind kõige rohkem; Jumal valitseb maailma üle.

26. Sihitus- (objekt) ja täiendus- (atribut) laused.

Sihituslaused algavad nagu aluslausedki sõnaga et ja seisavad pealause sihituse asemel, näit.: tean küll, et ta veel noor on; soovin, et ta tuleks; usun küll, et ta tuleks; ütle, et ta siia tulgu; nõudis pere käest, et see kella kolme ajal tööl olgu. Pealauses vastab sõnale et, ehk harilikult mõeldakse juure sõna seda: tean küll (seda), et ta veel noor on. — Sõna et võib ka välja jääda: tulen paluma, peaks ta minust lahutatud saama. — Sõna et asemel võib sõna kui seista: ma kardan, kui ta ei peaks mind petma; ma loodan, ehk temast tuleb hea inimene.

Kui pealauses ajasõna on, mis tundmist ehk ütlemist tähendab (ladina keele verbum sentiendi ehk declarandi), siis võib kõrvalist lauset lühendada: kõrvalise lause alus saab sihituseks (sihitavas ehk osastavas muutes), öeldis võtab oleviku kesksõna osastava ehk mineviku kesksõna kuju, seda mööda kas lühendamata lauses öeldis olevikus või minevikus seisis, näit. arvasin, et nad vaesed

on, lühendatud: arvasin nad ehk neid vaesed olevat; ütles, et ta lesk on, lühendatud: ütles enese ehk ennast lese olevat. Niisama: nägin tema hobuse ehk hobust mööda minevat; nägi kena orgu haljendavat; nägi tule paistvat; lühendamata lause alus ta võib ka välja jääda: kartis (enese) ära uppuvat. — Küsivates lausetes seisab sõnade nägin ja kuulsin järel lühendamata lause alus lühendatud lauses ainult osastavas: kas sa nägid minu hobust mööda jooksvat? Kas sa kuulsid minu hobust kuskil hirnuvat? — Kui lühendamata lause eitav on, siis astub lühendatud lauses sõna ei pealause öeldise ette; ütleb, et jutt tõsi ei ole, lühendatud: ei ütle juttu tõe olevat.

2. Kaudsed küsimised, millele pealauses seda vastab, ehk juure mõeldakse, tulevad sihituslausete hulka lugeda: ütle (seda), kes siin käis. Niisuguseid lauseid ei saa lühendada.

Atributlaused (täienduslaused).

Täienduslaused algavad siduvate asesõnadega ja adverbidega: kes, mis, missugune, kus jne. ja on lauseteks laiendatud täiendused mingisuguse pealause liikme juures, mille alla nad endid korraldavad, näit.: sõber, kellele ma kirjutasin, saatis mulle vastuse; lõngast, mis ma kedrata lasksin, tegin riiet. Siduvale asesõnale ehk adverbile võib asjasõna juures, mille täienduseks kõrvaline lause on, näitav asesõna vastata, näit.: sel mehel, kes kõik oma vara ära raiskab, ei jää viimati muud üle, kui sandikepp. — Suurema rõhutamise sihil võib siis pealause järglauseks saada, iseäranis, kui aja-

sõna asemel pealauses asesõna seisab, näit.: kes kõik oma vara ära raiskab, sellel ei jää viimati muud üle, kui sandikepp. Niisama ka teistes kõrvalistes lausetes: mis ta palus, seda ta sai (sihituslause); kes seda ütleb, see valetab (aluslause; mis antakse, peab vastu võetama; keda kutsutakse, tulgu sisse; istugu maha, kes väsinud on. — Kui siduv asesõna kõrvalise lause aluseks on, siis on öeldis selles isikus, milles sõna seisab, kelle alla siduv asesõna korraldatud on, näit.: mina, kes vanem olen; sina, kes vanem oled; tema, kes vanem on jne. — Siduvate asesõnade asemel võivad ruumimuudetes sellekohased adverbid seista, ilma et kõrvaline lause selle läbi määruslauseks muutuks, näit.: linn, kus (milles asemel) ta elab, ei ole kaugel; sinna linna, kust ta välja läinud, ei ole ta tagasi tulnud; ka ühendatud asjasõna ümberpaigutamisega: kus linnas ma olen elanud, sinna tahan ma ka surra; kui asjasõna puudub, siis on täienduslausest kohamääraja kõrvaline lause tekkinud: kus ma olen elanud, sinna tahan ma ka surra; tahan jääda, kus ma olen.

27. **Määruslaused** (adverbiallaused).

1. Kohamäärajad kõrvalised laused tulevad ainult harukordadel ette küsimise peale: kus? kuhu? kust? Harilikult on laused, mis kohta tähendavad, oma iseloomu poolest täienduslaused, kuna nad pealauses nimisõnaga tähendatud kohta ligemalt täiendavad. (Vrdl. eelpool: Täienduslaused).

2. Ajamäärajad kõrvalised laused küsimise peale: millal? võivad tegevust tähendada, mis pealauses tähendatud tegevusele aja poolest eel käib, ehk ühel ja selsamal ajal sünnib ehk pealause tegevusele järgneb, aga ka tegevuse vältust. Pealauses vastab (ehk mõeldakse) kõrvalist lauset algavale sidesõnale näitav adverb. Näituseks: a) kõrvalise lause tegevus sünnib enne kui pealause oma: kõrvaline lause algab sõnadega: kui, pärast seda kui: kui ta tuppa oli astunud, siis ta ütles; kui tema laps suri, siis ta läks linna; ma jään niikauaks koju, kuni ta tuleb; kui ma natuke kõnnin, siis mul hakkab rinnus pistma, b) tegevus sünnib ühel ja selsamal ajal pealause tegevusega: sel ajal kui, kuna: ta oli haige maas, kui ma linnas käisin; naine jääb niikauaks linna, kui mees haige on; c) tegevus järgneb pealause tegevusele: enne kui sa hakkad minema, tule veel kord tuppa; d) kõrvaline lause tähendab aja vältust, küsimise peale: kui kaua? ja algab sõnadega: nii kaua kui; ma kõnelesin temaga nii kaua kui ta meil oli; e) kõrvaline lause tähendab aja vältuse algust küsimise peale: mis ajast? ja algab sõnadega: sest ajast peale kui: sest ajast peale kui ta siit lahkus, ei ole ma teda enam näinud; g) kõrvaline lause tähendab ajakestuse lõppu küsimise peale: mis ajani? ja algab sõnadega nii kaua kuni; ta jäi meile niikaua, kuni ta vennalt teate sai.

3. Teoviisi määrajad kõrvalised laused on kolmesugused:

a. Puhtad teoviisi määrajad (modaal-) laused on niisugused, mis ilma millegagi

võrdlemata ütlevad: mil viisil? kudas? pealause tegevus sünnib; nad algavad sõnaga et, millele pealauses vastab: sellega, selle läbi, ilma; näit. ta teeb enesele töö sellega kergeks, et teisi laseb enese eest tööd teha; ta ei läinud kunagi ära, ilma et omastega ei oleks jumalaga jätnud.

Lühendada võib jaatavaid lauseid, kuna et ja sellele pealauses vastavad sõnad välja jäetakse ja kõrvalise lause öeldis II. tegusõnana ilmub: Ta teeb enesele töö kergeks, teisi enese asemel tööd teha lastes. — Laused, millele pealauses „ilma" vastab, lühenevad III. tegusõna ilmaütleva kaudu: ta tegi seda, ilma et omastega jumalaga oleks jätnud (ilma omastega jumalaga jätmata).

b. Võrdlev- (komparatiiv) laused määravad teoviisi: kudas? võrdlemise teel. Nad algavad sõnadega: nii... kui, nõnda kui, niisama... kui, nagu, mida... seda, näit. Ta on nii suur, kui ma arvasin; see sündis nõnda kui ma tahtsin; see sündis, nagu ma tahtsin; mida suurem häda, seda ligemal abi; ta on suurem, kui ma arvasin. — Kui pealauses ja kõrvalises lauses üks ja seesama öeldis on, siis võib kõrvalise lause öeldis välja jääda: aken on niisama lai, kui uks (lai on); ma tegin akna niisama laia ehk laiema kui ukse. — Kui nii, niisama pealausest välja jääb, siis võrreldakse ainult omadusi, mitte omaduse vahesid: see on kõva kui kivi.

c. Järeldav- (konsekutiiv) laused määravad teoviisi sellega, kas teol järeldus ilmub või ei ilmu, küsimise peale: mis sellest järgneb? Need laused algavad sõnadega nii... et, nõnda... et, võrd-

lusastme järel: kui et, näit. toas oli nii palju inimesi koos, et meie enam sisse ei mahtunud; minu süü on suurem, kui et seda võiks andeks anda; parem vigane lähen taeva, kui et veata näen vaeva.

4. Põhjuse määrajad kõrvalised laused (kausaallaused)

vastavad küsimise peale: mispärast? ja algavad sõnadega: sest et, sellepärast et. Nad ütlevad ära, mis põhjusel pealauses nimetatud tegevus sünnib, näit. teie ei saa edasi sellepärast, et te tähele ei pane; nad ei vastanud sõnagi, sest et nad oma süüd tundsid.

Põhjuse määrajate lausete hulka tulevad lugeda:

a) tingivad (konditsionaal) laused, kus pealause tegevuse ettetulemiseks teatav tingimine olemas, küsimise peale: mis tingimisel? Nad algavad sõnadega kui: kui ta palub, küll ta siis saab; küll ma temale ütlen, kui ma teda näen.

b) järeleandvad (kontsessiiv) laused, kus kõrvaline lause mingi põhjuse ette toob, mis pealause tegevuse peaks võimatuks tegema ehk nõrgendama, siiski järele annavad, et seda mitte ei sünni, küsimise peale: millest hoolimata? Hing jääb elama, ehk küll ihu sureb; ehk tal küll vähe jõudu on, siiski paneb ta vastu; tema ei lange, puhugu või kõik maailma tuuled tema peale.

5. Sihi määrajad laused (finaal).

Sihi määrajad laused määravad pealause tegevuse sihi ja otstarbe küsimise peale: milleks, mistarvis? Nad algavad sõnaga: et: Ta talutas mind

kätt pidi, et ma ei kukuks. Need laused on lühendatud, kui alus pea- ja kõrvallauses üks ja seesama: pistis jooksma, et koju jõuda; läks kööki, et pruukosti valmistada.

28. Sõnade järjekord lauses.

Üleüldiselt on sõnade järjekord lauses vaba. Teatavat järjekorda üleüldistes joontes tunnistab keel küll maksvaks, kuid siiski on iga kord võimalik lauserõhu mõjul seda järjekorda mitmeti ümber muuta, et sõna, mida iseäranis toonitada tahetakse, silmapaistvamaks teha. Harilikult liigub niisugune sõna lause lõpu poolt ettepoole.

Eraldi võiks järgmised juhtumised nimetada:

1. Alus ja öeldis.

Alus seisab öeldise ees: lind laulab, kala ujub.

Kui alus mitte lauset ei alga, vaid lause algusel mingi muu lauseliige ehk kõrvaline lause on, siis seisab alus harilikult öeldise järel, näit. õhtul veereb päike metsa taha; taevast vaatab kuu alla; tasa liiguvad lilled ja lehed jne.; kui põllumees maad harib, siis kasvab vili; et vend ära sõitis, siis pean ma üksi töö ära tegema.

Aluse ees seisev täiendus ei muuda järjekorda: lindude laul vaikib; paksud pilved rändavad taeva all.

2. Täiendatav ja täiendus.

Harilikult seisab täiendus täiendatava ees: pilvine taevas, raamatu kaaned, inimese sugu. Rahva-

lauludes võib aga järjekord ka ümberpöördud olla: Vald mind tõusis vaatamaie, kuulama minu sõnuda, lapse hullu laulusida (V. K. 153). Hakkame kannelt tegema õunapuusta õigeesta, sarapuusta sirgeesta, toomingasta tuoreesta (V. K. 152).

3. Eitamisesõna seisab eitava sõna ees, näit.: tema ei tahtnud jalgsi kirikusse minna, ei tema tahtnud jalgsi k. m., ei jalgsi tahtnud tema k. m., ei kirikusse minna tahtnud t. j., ei minna tahtnud tema j. k. — Eitamise kõvenduseks võib kõigil neil juhtumistel ei asemel sõna mitte seista, siis on aga ei iga kord öeldise ees: mitte tema ei tahtnud j. k. m. jne.

4. Sidesõna seisab iga kord lause algusel: ütles, et ta läheb; küsis, kas ta läheb.

5. Liitöeldis: abiajasõna ehk mingi muu ajasõna ühenduses ajasõnalise nimisõnaga. Öeldise koha peal seisab ainult abiajasõna ehk selle asetäitja, kuna nimisõna lause lõpule astub: Ta müüb täna kõik oma lambad ära; ta on t. k. o. l. ära müünud; ta tahab t. k. o. l. ära müüa; ta oleks täna võinud k. o. l. ära müüa jne. Seesama järjekord on ka küsivates lausetes: kas? mispärast? kuidas? millal on ta kõik oma lambad ära müünud? jne.

Kõrvalistes lausetes seisab lihtöeldis lause lõpul: ütles, et ta täna kõik oma lambad ära müüb. Liitöeldises seisab ajasõnaline nimisõna lause lõpul, abiajasõna aga sellel kohal, kus ta pealauses oleks pidanud seisma; võib aga ka kaugemal lauses seista, kuid tingimata enne aja-

sõnalist nimisõna: ütles, et ta on täna kõik oma lambad ära müünud, ehk: ütles, et ta täna kõik oma lambad ära on müünud.

29. Vahemärgid.

1. Punkt (.) seisab liht- ehk ühendatud lause lõpul, kui mõte on lõpuni välja üteldud. Näit. Kaks meest astuvad üle lumise välja. Nemad kannavad pikki musti riideid.

Laenatud lause lõpul, kui see pealause ees ehk keskel on, ei panda mitte punkti, vaid komma, näit. „käbi ei kuku kännust kaugele“, on Eesti vanasõna.

Punkt seisab sõna lõpul, kui sõna lühendatud on, näit. jne. (ja nõnda edasi), lk. ehk lhk. (lehekülg), näit. (näituseks), a. (aastal), vrdl. (võrdle), e. (ehk), rub. (rubla), kop. (kopik), m. (mark), p. (penni), s. o. (see on); niisama võib kõiki inimese ristinimesid ainult esimese tähega tähendada: P. Mets (Peeter Mets), J. Kivi (Jaan Kivi) jne.

Numbrite järgi seisab punkt, kui need järgarvusid tähendavad, näit. 3 (loe: kolm), 3. (loe: kolmas).

Mitu punkti tarvitatakse, kui tahetakse ära tähendada, et sõnast mitu tähte on välja jäetud; niisama ka siis, kui lause katkestatud, lõpuni välja ütlemata on jäänud, näit. Ma elasin suvel P.... (Pärnu) linnas. Läksin kord....., aga mis ma sellest teile jutustan.

2. Küsimisemärk (?) seisab lausete järel, mis otsekohest küsimist sisaldavad. Kui niisuguse lause järel veel kõrvaline lause seisab, siis astub küsimisemärgi asemele komma, kuna kõrvalise lause järel küsimisemärk seisab, näit. kes seal on? kas sa ei kuule, mis ma küsin?

3. Õhkamisemärk (!) seisab lausete järel, milles elavalt tundmusi, imestust, rõõmu, soovi, käsku avaldatakse, niisama ka lausete järel, milles hüüdkaasus ehk hüüdsõnad leiduvad, kuna hüüdsõna järel komma seisab, näit.: Elagu isamaa! Jõuaks ometi õhtu! Mine ja tee nõndasamuti! Oh, kui ma ju koju saaksin! Oh, häbi!

Kirjades hüüdkaasuse järel: Kõrgeauline herra!

4. Komma seisab:

a. lihtlauses: hüüde ees ja järel: tule, laps, siia!

Ühenimeliste lauseliikmete vahel, mis sidesõnaga ja, ehk, või mitte ühendatud ei ole: see on hea, kaunis ja ilus. Tema on rikas, kuid ahne inimene. — Kui sidesõnad korduvad, siis jääb komma ainult viimase ees välja: tema on helde, ja hea ja armas inimene.

b. ühendatud lauses:

Komma lahutab kõrvutikorraldatud pealaused üksteisest, näit.: täna lõpetasime rukki lõikuse, homme hakkame reht peksma. Tema käis meil, aga mind ei olnud kodus.

Komma lahutab kõrvalised laused pealausest:

Kus lõpeb meie põllusiht
Ja meie heinamaa,
Seal algab mustem mulla kiht
Ju mõisa metsaga. (Sööt).

5. Semikoolon (;) lahutab ühendatud laused, mis üksteisest mõtte poolest kaugemal seisavad:

Kõrged pilvèd, nagu hirmust aetud,
Üle maa ja mere lendavad;
Kure hääled haledasti hüüdvad,
Koju poole nemad tõttavad. (Koidula).

6. Kaksikpunkt ehk koolon (:) seisab:

a. kui sellest, mis varemini öeldud, järeldust tehakse ehk eelolevat mõtet põhjendatakse:

Pisar läigib leinalaugel:
Armas isamaa on kaugel. (A. Piirikivi).

b. kui eelmist mõtet ligemalt seletatakse ja tema üksikud osad üles loetakse:

Kui seal aga isa ära suri,
Asus tüli, taplus talusse:
Veli oli velle vastu kuri,
Tahtis valitsusta omale. (Sööt).

Metsas kasvab igasugu puid: kuused, männid, kased, tammed jne.

c. Laenatud sõnade ehk lausete ees:

Minu isa ütles mulle:
„Prii on jälle meie maa!“ (M. Weske).

7. Klambrid () tarvitatakse, kui kõne vahele üksik sõna ehk terve lause seletuseks ja juhatuseks

vahele astub, Byron (loe: bairon) oli suur inglis kirjanik.

8. Mõtlemisemärki (—) tarvitatakse,

a. kui kõne katkestatud: aeg on küll minna, aga —

b. kui midagi ootamatat järgneb: ta ei ole muud midagi teinud, kui — söönud ja maganud.

c. üksikute kõnelejate lauseid eraldades: „Kuhu sa lähed"? — „Tartusse". — „Mis sinna?" — „Oli natuke asja."

d. Aja ja koha piirisid tähendavate arvude ja nimede vahel: Kreutzwald elas 1803—1882; Tallinna — Narva raudtee.

9. Kõnemärgid („") seisavad kummalgi pool niisugust lauset ehk sõna, mis mitte jutustaja omad ei ole, vaid sõna-sõnalt teiselt kuuldud:

Isa ütles: „Priius tuli
Kui see koidutäheke!"

10. Ühendamisemärki (-) tarvitatakse

a. sõnu rea lõpul poolitades.

b. liitsõnades, kui nad kokku kirjutades liig pikad ehk arusaamatud oleksid: matematika-loodusteaduse osakond.

c. kui liitsõna teine liiteosa välja on jäetud, sest et ta järgneva sõna küljes seisab: sünnipaik ja -aeg, lugemise- ja kirjutamisekunst.

11. Kustutusmärk ehk apostroof (') seisab,

a. kui sõnast mingi häälik välja on jäetud:

Juba kase ladvalt lehed lang'vad (Koidula).
Kevadisel koidu a'al (Reinwald).

b. Võõraste pärisnimede muutmisel, kus ilma selleta raske oleks nimetavat muudet leida, näit. Rossini'le (Rossinile oleks nimet. Rossin), ehk kui nime lõpul häälik seisab, mis eesti keelele võõras: Bordeaux's, Daudet'ga.

1.50